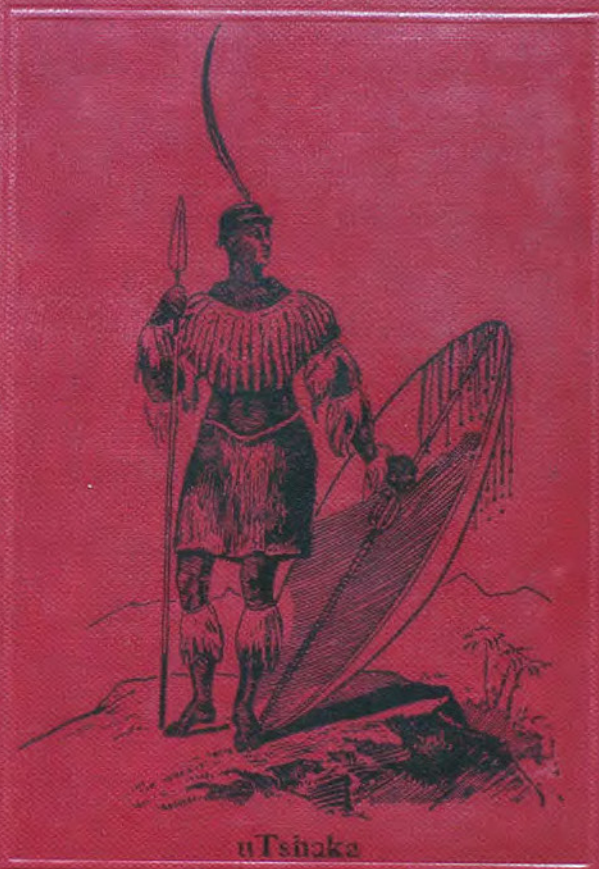

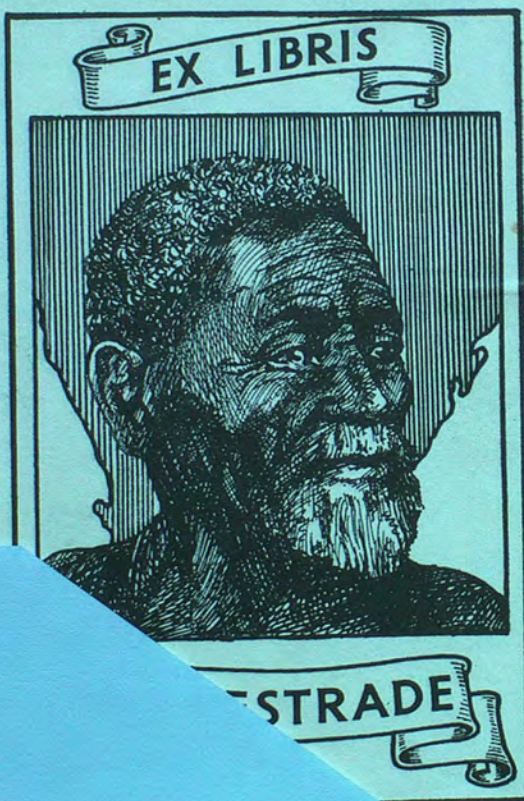
HLANGAKULA

uTshaka

J. STUART

A496.3712406 STU

Lestrade

African Studies Seminar

No. 63/2738

BAA 496.3712406 STU

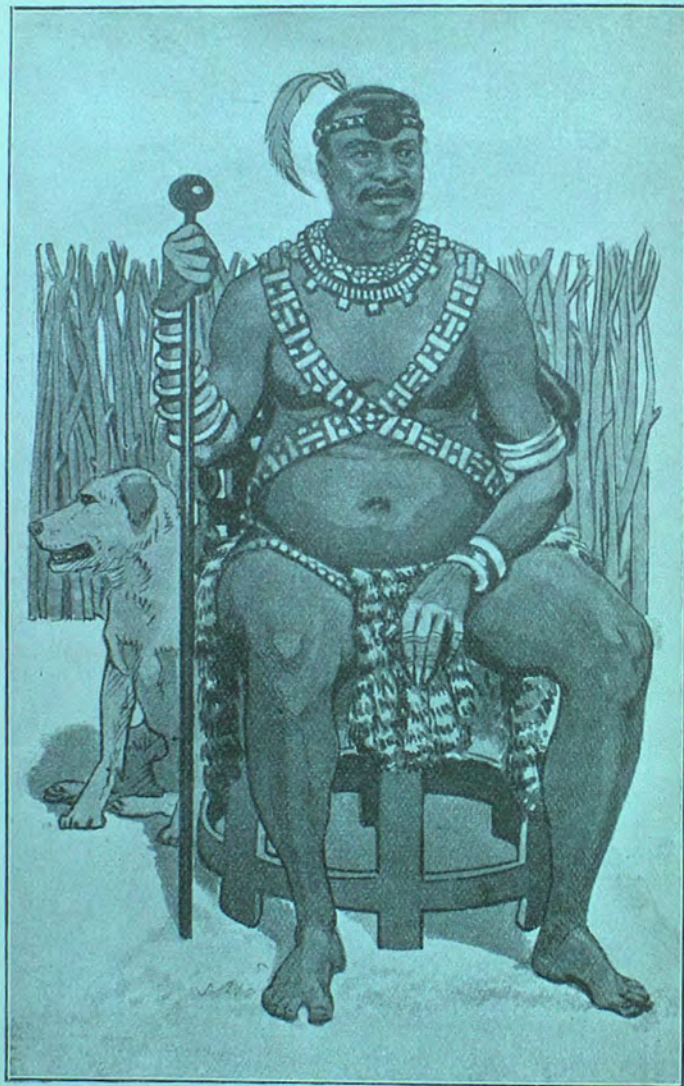

This book was presented by

Prof. G. P. Lestrade

1963

to the Library of the University of
Cape Town.

uDINGANA.

“uMalamulela, o wa lamulel’ abafazi na madoda.”

2/6

UHLANGAKULA

(Incwadi ye zindaba za Bantu ba kwa Zulu, na ba seNatala)

I BUTWE, YA HLELWA
NGU

J. STUART

o wake wa *Assist. Secy. Native Affairs, Natal*; uMahlalesihlweni,
Zulu Orthography Conference, 1905-1907; Umlobi we
History, Zulu Rebellion, 1906

“Ku yo-fabantu, ku sal’ izibongo,
Izona zi yo sale zi ba dabula.”

I ne mfanekiso e itshumi na-ne

LONGMANS, GREEN AND CO.
39 PATERNOSTER ROW, LONDON E.C.4
NEW YORK, TORONTO
BOMBAY, CALCUTTA AND MADRAS

1924

All rights reserved

63/2738

Zulu 496.37124065TU

D63/56

UKUCAZA

Ukuti: ' (hard breathing), ku lingene no *h*.

ISIBONISELO: " *M' beke, a ngab' e sa buyel' emuva.*" Lapa-ke, uhlamvu lokuti: *' beke*, lu lingene nokuti: *bheke*.

Ukuti: ' (soft breathing), ku lingene nokuti u-*h* kako.

ISIBONISELO: *' Beka pansi*; u-*h* ke-zwakali-ke ku *beka*.

Ukuti: ^ (circumflex), ku lingene nokuti ku kon' igama, ingabe mabili, matatu, a nga pumelanga.

ISIBONISELO: *inkomo*; loku-ke ku lingene nokuti: *izinkomo*.

Ukuti: - nokuti ~ ku lingene nokuti: kude; kufutshane.

ISIBONISELO: *uTshaka wā tal' igazi le nkomo wā 'li tel' emnyang' esigodhlweni sake.* Owakuqal' u-*wa*, mude; owesibili mfutshane.

ISAZISO

ISU LO KULOBA la lel' ibuku, li suk' emtetweni omkulu o wa menyezela Umhlangano wa beLungu na Bantu abafundile, a bā ketw' izwe lonke, o wa qal' eTekwini ngo 1905, wa u su-ya eMgungundhlovu ngo 1906, waze wa gein' eTekwini ngo 1907. Lowo mteto-ke wā qamb' ukuloba o ku fuz' o kwe zizwe zonk' ezikanyisiweyo, u ku qamba nge-zwi, lokuti: Ukulotshwa kwe si Zulu, ma ku qondane ne zinhlamvu zo kukuluma, z'ime z'ahlukene nge zinhlobonhlobo zazo (*the different 'parts of speech' should be written separately*), zi ngab' iloku zi banqaniswa ndawonye, ngapandhle kwo mtet' oqinile, okungat' abantu ba tikinyezwa ngabomu.

Izindaba-ke, ne zingane kwane, ne zibongo, ne ziga, nani-nani, konk' o ku butene lapa, na kwe ziny' izinewadi e zi kanye na le, kwā tatwa ku Bant' abamnyama. Le nhlanganisel' eyabo. Izinhlobonhlobo ze zindab' ezilibazisayo ne zihlekisayo, zi gwele kubona, kakulu kwa badala. Okuningi, o ku sa sel' emuva.

Izindab' e zi ku le newadi, ni nga yek' uku-zi-xoxa na bakini belu, kakul' amaxegu ne zalukazi. Bona-ke, ba yo kw-anel' uku-z'-izwa nje, bese be ni gwalisela nge ziny' e ni nga z'aziyo.

O funda lel'ibuku, a nga sitelwa belu izwana (maqondana ne zibongo) e li sekupeleni ku ka kasi 6.

LEL' IBUKU LI PET' EZOKUTI:

Sifundo	Kasi	Sifundo	Kasi
1. Imp' enkulu e ya-liwa uTshaka no Zwide e-Mhlatuze	7	21. Ukubulawa ku ka Noma-ntshali, intandokazi ka Mpande	77
2. Ukubaleka ku ka Ngoza kwa Zulu, kanye ne sizwe sake	13	22. Ukukuluma kwe ngwababane, kanye no kwe-nja	80
3. Ukulwa kwa kuqala	20	23. uNtshontshwana u gwaz' umkwewake; amanto-mbazan' a pangwa	82
4. uGala u-t' uTshaka ma fak' itsh' esiswini	22	24. uCetshwayo u loyiswa ng'uyis' uMpande	84
5. uMpangose (inganekwane)	25	25. uPoko o lwa tunyelw' uSomsewu uCetshwayo	86
6. <i>Izibongo zi ka Tshaka. II.*</i>	30	26. uMbangayiya ka Godide u linyazwa isibamu	87
7. uKukulela-ngogo	32	27. <i>Izibongo zi ka Cetshwayo. II.*</i>	90
8. Amaqaw' amakul' a kwa Zulu: uNozitshada ka Maqoboza	36	28. uMalimade u citsh' ukubulawa abalobokazi ba ka Cetshwayo	92
9. <i>Izibongo zi ka Nozitshada ka Maqoboza</i>	41	29. Iziga	95
10. Ukulimala ku ka Hlati no Ndhlela, empini ya kwa Ndwandwe	42	30. uMaweni (inganekwane)	96
11. Ukuwela ku ka Mandhlakazi no Kwili. I.	44	31. Impi ya beLungu e ya-lwa no Cetshway' Ondini, yo kugcina	108
12. Ukuwela ku ka Mandhlakazi no Kwili. II.	51	32. Umkosi (ku sa bus' uMpande no Cetshwayo). I.	105
13. uGunqungu (inganekwane)	56	33. Umkosi. II.	113
14. uBongoza ka Mefu, wa kwa Ngongoma	60	34. <i>Izibongo zi ka Dinuzulu. II.*</i>	121
15. <i>Izibongo zi ka Dingana. II.*</i>	63	35. Inhlava	124
16. Umlingo wa sebaTenjini	65	36. Ukubulawa kwe mbong' enkulu ye-zwe, uMago-lwana ka Mkatini	132
17. <i>Izibongo zi ka Mzilikazi ka Matshobana</i>	66	37. <i>Izibongo zi ka Solomoni</i>	142
18. O-ka-Siguyana (uNoma-ntshali)	68	38. uGunqu (inganekwane)	145
19. <i>Izibongo zi ka Mpande. II.*</i>	68	39. uMlamulankunzi u yo hlab' umkos' eRini. I.	149
20. Ukufa ku ka Masipula	70	40. uMlamulankunzi u yo hlab' umkos' eRini. II.	154

* Loku kuti lez' izibongo zi landel' e za kuqala; zi xumelelene nazo. E za kuqala-ke, zi ku *Tulasizwe*, ibuk' e l'elanywa ileli.

UHLANGAKULA

1

IMP' ENKULU E YA-LIWA UTSHAKA NO ZWIDE, EMHLATUZE

UTSHAKA, (e hlehlel' uZwide), w'ehla ngo Geongco, eNkandhla; wa wel' iNsuze, wa wel' uTukela. Wa dundubala pezulu ku ka Ntunjambili ne zinkomo ne sifazane na bantwana, kanye ne-mpi yake. U se-ti-k' uTshaka: "Ngi ya m az' uZwide, ka hlaseli nge zinkomo; u twal' imtwalo ya mabele. *A ngi ba swezisel' amabele*; a-mbulelwe, a tshiswe, lonke lel' izwe la seMhlatuze; na seMvuzane;¹ na ku Maqonga;² na soSungulweni;³ na seNtolwane;⁴ na seMamba."⁵ A tshisw' amabele.

Wa-d' e tum' izinhlozi zi yo lunguza, izinhlozi e zi z'enza 'mpana, ukub' e ka Zwide i qubeke njalo, ilok' i-ti: "Hau! Nans' impi!" E ya kwa Ndwandwe yaze ya qamuka-ke ku Maqonga. Y'ehla nge Ntolwane; yeza ku Madungela. (uMadungela ukal' olude, o lu seduze kwa Ndondodwana⁶). Ya i si buya, so ku pel' ukudhla. I buya ngo Madungela, e-ze ngaye. I sibuy' i m lahl' uMadungela, i si ya u'kupuka ngo Mabalulu, ukalo o lu suk' ezinSungulweni.

¹ Lo mful' u ngen' eMhlatuze. ² Intab' e seduze ne Nkandhla.

³ Le ntab' i seduze no Maqonga. ⁴ Na le i seduze no Maqonga.

⁵ Umful' o suka ku Maqonga na soSungulweni, u bu su yo ngen' oTukela.

⁶ Izibuk' oTukela, pansu ku ka Ntunjambili.

Amabut' a ka Tshaka, ukub' a bone ukut' e ya kwa Ndwandwe i size ya fika pakati ne-zwe, (i size y'ehla ngo Geongeo), a ye se-t' eNkosini: "Hau! Impi yaze ya ngen' ekaya na! Si dedele!" Wa ye se yi teta-k' uTshaka. Ute, nxa e yi tetayo, kwa kumuk' upape lwak' emqeleni, upape lwe-ndwa, olude; lwa-wa. Lwa-wela pansi, lwa gxumekeka, lwe-ma; lwa tshikiza.

Impi lena-ke, ba-ti: "Sa tshaywa izimvalo, ukuti 'Wo! Lwa-w' upape lwe Nkosi, iNkos' i kip' impi!' " Za gijim' izinceku za yo lu tata. Wa-t' uTshaka: "Lu yeke!" (E-tsho ngamandhla.) "Lu kon' o lu zo ku-wa!" Za lu yek' izinceku. Wa-ti-ke: "Bekani-ke, Zulu! A noti nxa se ni fike kuyo, (ingabe i-ye nga senta-beni, nina ya ni buyisela ngezansi, i fun' uku-ni-velela ngapezulu), ni yi yeke."

U se yi paka-ke njal' uTshaka. U yi paka nganeno kwo Tukela. U se-ti, uku-yi-paka kwake: "Wo! Se be lambile!" U-ti-k' emabandhlen' ake: "Ngi pak' uNomdayana; ngi pak' uMgumanqa; ngi pak' uNteke,"—a mhlotshana-ke lawo. Ku kon' amadoda. Lawo-ke (amabuto) kutiwa a *mhlope*, a makulu. *Amhlotshana*, amakehl' a sand' uku-tunga; *amnyama*, izinsizwa.

"Ni yi fice kon' oSungulweni. Se nifika ni bamba, n'ilwa nabo. Se niti, noma n'izw' ukuti ba ya vuma, be nga qinis' ukuya pambili, ni-de niti wāhla; ni-de ni kumuka ni-za neno; n'enz' uku-ba-libazisa. Ningati ni ya ba balekela. Kusasa-ke, se ngi let' amhlope—ku ya u'bamb' amhlope." U-tsh' oNtontela, no Mbelebele, no Sizebe, no luFasimba ("uNomagomba wa semini; uGobandwāne").

U se-ti-ke, la amnyama, a oMbonambi, na oSipezi, u se wa paka. U se-t' a ba bang' ekaya li ka Zwide, ngob' impi yake nansi lap' i kona. "Ni ya u'fik' e se yedwa

nje. Ni m bambe, ni m nqume. I si ya fika le-mpi, se ku semanxiweni; se ni citil' ekaya. Se ku ngenise nina; nina e ni umpakati." Kute-ke, nxa e se yi susil' impi, wa ye se-t' ezincekwini, a zi lu tat' upape lwake. Za lu tata. Wa ye se lu buyisel' emqeleni, la lu kumuke kona.

Bala-ke! Nga lel' ilanga o ku-lw' amhlotshana, a s'enza kanjalo, njengaloku ku-tsh' uTshaka. Se lize li tshon' ilanga. Ku-lwa won' amhlotshana belu. Se ku-sa-ke kusasa. Amhlope e-za nay' uTshak' uqobo lwake. U se y'izwile uku-lwa kwayo, ya nga izolo; u lal' e-zwile. Ngoba, pela, ku kon' amehl' wake, a nga-lwiyo.¹

Wa yi leta kusas' ekuseni. U s'ehlil' uNdwandwe; u se seduze kwo Mhlatuze; u seMvuzane (o ngen' eMhlatuze). Ya bambana; e se pelele wonke, na mhlope, na mhlotshana (ā be-lwa nge zolo). A bambana nganeno kwo Mhlatuze, kwa Nomveve, nga seBomvaneni.² Waqala wa bambisa won' amhlotshana kuqala. Wa-ti, na ku lawa a be nga ka bambi, amhlope, wa-ti, a ku bamb' amakal' ayo, ne zinhlantoti (ikala ilon' uhlangoti,—kunye). Ya i si ngena-k' emhlope.

Ya gqimuk' e ka Ndwandwe; ya suka. Base be kata-zwe indhlala. Ka ba sa-dhli luto. Iqili³ li qale la tshis' amabele kuqala! Ya ba tel' eMhlatuze. Ya ba wezela ngapetsheya. No Zulu wa wela. Ngapetsheya, wa buy' uNdwandwe. Wa yi gqimul' e ya kwa Zulu; wa yi tel' eMhlatuze. Wabuya wa yi welisela nganeno. Wa buy' uZulu nganeno; no Ndwandwe e se wele wonke. Ya bambana. Wa gqimuk' uNdwandwe; ba zi tel' eMhlatuze. Ba yi wezela ngapetsheya, njenga kuqala.

Ite, i ngapetsheya fut' e ka Ndwandwe, ya buya.

¹ Kutshiwo, pela, izinsaba, izinhloli.

² Intab' e ne siwa; i seduze na sEntumeni.

³ uTshaka.

Yabuye ya yi tata, ya yi tel' eMhlatuze, amabandhla ka Zwide, aMankayiya kanye na Mapela. Kwě-ma kona loko. Wabuye wa buy' uNdwandwe, wa xotsh' uZulu; wabuye wa buy' uZulu, wa xotsh' uNdwandwe. Umuntu a ngez' a ku bala, um' iziwombe¹ zi ngaki. Ngoba, na madod' a ye y'ilwa, a-ti ka b'azi.

Kwaze kwa bej' uMhlatuze, amanz' a ba bomvu igazi la madoda. Abant' abāfayo, a bā-fela pakati kwa manzi, baze ba ba ucaca ngapetsheya kwo mfula, na nganeno ezimfundeni, izidumbu. Iti, le e xotshwayo, i bi si kwela pezu kwe zidumbu. Abanye se be sikwa imkonto ye zidumbu, bobabili (na ba balekayo, na ba xotsh' abanye). Babuye ba buye futi. Laze la tshon' ilanga. Kwaze kwat' ukugeina-ke, kwa gein' uZulu.

Ya i si ba xotsh' ukupela. I si ba gwaza njalo, i muka nabo. Nabo, se be baleka, be qond' emakaya kubo. I si ba joja ngasemuva, i ba landela. Lapa-k' eMhlatuze, ukuba ku geine, uNdwandw' e ngab' e sa buya, kwā wel' uNdhlela ka Sompisi, wa ye se tola lez' izibongo-ke :

“ uMweli !
I wele yonk' iNtontela, kwe li petsheya ;
uGod' o lu hlal' aMankayiya.”

Kute-ke, la mabut' amnyama, (ā-te ka qond' ekay' emzini ka Zwide, eMfakuceba, kwa Nongoma), at' ub' a qamuk' obala, e se-y' ekaya, (be se kude kodwa), base be-t' abafazi bakona, se-be hlab' umkosi, be-ti : “ Ki ! Ki ! Ki ! Ki ! ” Ba-t' abakubo ; a ba boni ukut' uZulu. Se be-ti : “ A buy' amabandhl' a ka Sikova no Langa ; a ba kwa ' Qili li hlatshwe zi nga ka hlatshw' iZibabayiyana ' ! ”

Ba-ti : “ Halala ! A ya buy' amabandhl' a ka :

¹ Isiwombe, ukuhlangana kwe zimpi, ukuzuzana kwazo.

Matshetsh' a fike ku Matshobana,
No yis' uLang' e nga bang' e za fike !
Izibuk' e li madwal' abutshelazi,
Li tshel' uDingiswayo, wa seluYengweni.”

Yen' uZwive wa bon' ukuti : “ A ku si bon' abakiti ! Impi le ! ” U s'eqa-ke. U s'eqa ne zinkomo zake ze tunga. Ngoba w'ēqa, a yaze ya m funyanisa ; inganti w-eqe i si kona. I hamba ngo ku-sicila¹ kancane. Yat' ukufik' e ka Tshaka, ya-dhl' izinkom' eziseleyo. (Wa ye nga zi quba zonke, wa ye zo z'enze njani ?) Ya tshis' imizi ; ya tshisa won' omkulu wa seMfakuceba.

Sekuzoti le, e ka Ndwandwe, e xotshwe uZul' eMhlatuze, i ya qamuk' ekaya, i si bona ku-tsh' imizi. I si bon' ukuti : “ Weu ! uZulu, kant' u se lapa ; u se pambili ! Si m tshiy' eMhlatuze nje, kanti u se ngapambili kwetu ! ” Kanti ka b'az' ukut' i kon' impi e yā qond' ekaya. Ba-ti ba-lwa nay' eMhlatuz' i pelele. A ba se na mandhla.

Ba dhlula, ba ngen' umzila ka Zwive ; be landel' inkosi yabo. Ya 'qinqa² e ka Tshaka ; ya linda le ezayo, e ilok' i xotsha le a ba yi cit' eMhlatuze. I si ngen' umzila ; i sit' i land' uZwive. A'zange i bi sa fika ndawo. Ya i si-dhl' izinkomo nje. I si pang' abantwana, ne zinkomo, ne ziboto.³ I ya ba gwaz' abanye ; abanye i ya ba panga. Ba qinis' ukupang' izingane na be sifazane.⁴

¹ Uku-hamba kancane ; i nga hambi ngamandhla, i tshetshe.

² Ukufinyela ; uku-zi-finyeza. ³ A se b'ahlulekil' uku-baleka.

⁴ uZwive wā-fel' enhla ne-zwe. Kwa sal' inkosana yake, uSikunyana. uTshaka wa ye se hlasela yena-k' uSikunyana, ngo 1824. abeLungu ba seTekwini,—oFebana (Lieut. F. G. Farewell, R.N.) no Mbuyazi (Henry F. Fynn) ba kona nabo ku leyo-mpi, ba bizwe uy' uTshaka ; e nga vumi ukuba ba hlale. Ya i si m cita njal' uSikunyana ; ya tshaya ya qotula konke kanye ne sifazane ne zingane, be ba bulalel' ehlatini lakona, nga soPongolo, enhla nalo. Ut' uMbuyazi izinkomo ezapangwayo za zi 60,000.

Yat' i nga ka-lwi leyo-mpi, kw-eq' uSomapunga ka Zwive, e sab' uku-bulawa umnewab' uSikunyana ; we-za kwa Zulu, e zo konza ku Tshaka. uSomapunga lo-ke, uyise ka Mankulumana, Undunankulu ka Dinuzulu. Na namhlanje uMankulumana u se kona.

UMANKULUMANA KA SOMAPUNGA KA ZWIDE.
(wa kwa Ndwandwe.)

Wa ye Undunankulu ka Dinuzulu.

2

UKUBALEKA KU KA NGOZA KWA ZULU, KANYE NE SIZWE SAKE

KUFIKE kwati, ukuqamba kwake pans' uTshaka kwa Zulu, u xox' impi, u-ti: "Zulu! Ngi w'ahlul' onk' amakosi; mina ngi liqawe, ngi ya z'ilwela. A yik' inkos' elwayo e njeng'ami!" Ku vel' indoda ya kwa Zulu, i-ti: "Nkosi! U kon' uNgoza. Naye, Nkosi, u ya-lwa; u hamba ne-mpi yake. U na manxeb' emkonto."

U-ti-k' uTshaka: "Wo! Ni-t' uNgozana¹ a nga njengami? U kon' o nga njengo Dhlungwana, iqawe la kwa Nandi?" Kwati ku-sa kusasa, nge liny' ilanga, wa-ti: "Zulu! A ku hanjwe ku yo bizw' uNgozana, e-ze kimi; si zo hlala naye, tina maqaw' omabili. Kuti, nxa impi yetu i-lwa, si be si buka. Si yi hlanganis' eyetu, i hambe ndawonye." Wa ba tuma-ke. Ba hamba-ke.

A fika-k' amadod' ebaTenjini ku Ngoza, e matatu, e zo biz' uNgoza. Wafik' uNgoza wa vuma. Wa ye se biz' ibandhla. U se li tshela loko, ukuti: "Namp' a ba kwa Zulu be ngi biza; uTshak' e-ti a si hlange, si hlale ndawonye. Nitini-ke baTembu na?" Ba-ti-ke abaTembu: "U ya ku kohlis' umuNguni. U za ku-kubulala, a tat' abantu." uNgoza u se tum' uyise ka Maqobongo, ibizo lake uSigwegwe, wa kwa Radebe. U se tuma uyise ka Mapompo, wa semaMbateni, kanye no munye-ke wesitatu.

U-ti-ke: "Hambani, ni-ye ku Tshaka. Nifike ni-ti ka pisele.² Tatan' umhlanga, uti lo mhlanga, lu be lunye.

¹ U-ti, "Ngozana," ngob' e m tuka, e m eyisa.   ² U-tsh' imkonto.

Nifike ni lu hlabe pansu, ngapambili kwake." Ba suka-ke, ba hamba-ke. Ba fika-k' ezinduneni kwa Zulu. Ba fika ku Mdhaka.¹ Wa be-sa-k' eNkosini; wa yo ba bika. Wati-k' uTshaka, wa pum' endhlini, e yo bon' aba-Tembu. Wa ngen' esibayeni. Wa-ti a ba yo bizwa. Be-za-ke.

Wafika wa-ti: "Kulumani-ke, baTembu, ni-tini na?" Ba-ti: "Nkosi! U-te uNgoza a si-ze no mhlanga, sifike si wu gxumeke ngapambi kwako." Wa pind' uTshaka, wa-ti: "Ni-tini?" Ba-ti: "Nkosi, u-t' a si-ze no mhlanga; si wu gxumeke ngapambi kwako." Wa sukuma; we-ma nge zinyawo. Wa-ti: "Ngahle ngi ni bulale, ngi ngen' eNkosini!"² U-ti-ke: "uNgozana lowo o nga-tsho njalo kimi? Ngizazi u-ni-bulala kona manje!"

Wa-ti: "Kulumani, ni-tini?" Ba pinda, ba-ti: "Si tunywa uNgoza; u-ti a si-ze kuwe, si pat' umhlanga, si wu gxumeke ngapambi kwako." uTshak' u bese ba golozele nga mehlo kakulu. Wa-ti-ke: "Wō! Zulu!"

¹ Ka Neidi ka Ntopo, wa kwa Zulu. Nxa uMdhaka, Undunankulu ka Tshaka, e bongwa, kutiwa:

"uKata lukulwini,³ ba lw-esabayo uZulu;
O nyatela ngo mkont' enhlakanhlakeni
O lobola ngo mkonto kwa Nxaba,⁴
Zonk' izizwe za m balekela.
uNgqomumbonjeni!⁵
uKata lukulwini ku maNdwandwe;
uNgwadhlala pangal' uMbelebele;⁶
uZagiyana ze mkonto!⁷
uMahlatschw' ebuhleni."

² U funga ngo yise pela, uSenzangakona.

³ Ukuponseka lapa ku kub' isibili, endawen' etshisayo.

⁴ Ingabe kutshiw' o ka Mbekane ini, o wa xotshwa kwa Zulu impi ka Tshaka.

⁵ Uku-'beka' eduze no munye; imibombo (amakala) i si sondelene.

⁶ Ibuto li ka Tshaka.

⁷ Lesi-ke, wa si nikwa uTshak' uqobo.

Kant' amadoda! A b'esabi; kani ngi sukume nge zinyawo, ngi nguTshaka. Kona se ngi ba donsel' amehlo, a b'esabi. Ba kulum' izwi le nkosi yakubo."

Wa-ti: "Ni-ke na-dhla na?" Ba-ti: "Nkosi, a si bonanga si ku tol' ukudhla." Wa-t' a ku landw' izinkab' ezintatu. Za fik' izinkabi. Wa-ti: "Hambani nabo," e-tsh' enduneni ya kwa Zulu, "ba yo lala. Bafike ba hlabe le nkab' enkone. Ni-dhle ni sute. Niyoti nxa se ni hamba-ke, niti ni sendhleleni, ni gwaz' eny' inkabi. Niti futi, niye ni gwaz' enye ngapambili. Nifike ni-ti ku Ngoza ko 'bekw' inyanga e zo kw-etwasa. U m bizile, uMabizw'-a-sabele! Mhla inyang' i-ti 'cwa,' a nga-tsh' ukuba inyanga; az' a-ti kw-etwas' uTshaka." Kwa kupela-ke; ba hamba-ke.

Kute ku sendhleleni, ba bon' abantu be hlomil' endhleleni, be pet' izihlangu. Ba hlangu nabo b'ehla be-ya kwomkulu. Ba-ti: "Madoda, ini na?" Ba-ti: "A s'azi nati. Se kutiwa ka yi hlom' impi." Ba zi tshiy' izinkomo lezi a ba zi qubayo. Ba-ti: "Qa! Wo! uTshaka u be si kohlis' ukut' u zo fika nge nyang' e zo kw-etwasa." Ba hamb' ubusuku; baze ba fik' eba-Tenjini. Ba fika ku Ngoza, ba-ti: "Si fika, si yi beletile. Nansi!"

uNgoza wa tumela ku Macingwane, eNgonyamani, wa-ti: "Kuhle si hlangu, lok' uTshaka kad' e ku hlupa. Vimba lap' oTukela, u 'bek' impi ya kwa Zulu e yenul' uTukela. Mina ngi za u'vimba lapa kwa Hlazakazi." Nembala, ya fik' impi; kwat' izinkomo zi ka Ngoza zonke, kanye na bafazi, ba baleka, be-z' oTukela, (lap' uTukela lu hlangu ne Sampofu), ukuba be temb' ukut' amaCunu a zo ku yi vimbel' impi ya kwa Zulu, uma y'enjul' umfula.

Ya fika-ke impi. abaTembu ba-lwa nayo impi ka

Tshaka, e fike ngakubo. Ba yi xotsha, baze ba yi wez' eMzinyati,—uTshak' e hlezi pezu kwe Sipezi, intaba ya ngakona. Kwati lena e yenul' uTukela, amaCun' a yi balekela. A welela ngapetsheya kwo Tukela. A kwel' entabeni petsheya, kwa Wole. Ba hlala kona. uZulu w-enel' uku-fika, wa ba bona. Wa-ti: "amaNkengan' a hlez' eNtwekeni! A siz' uku-ya tina lap' entabeni." Ya hamba, y'enul' uTukela.

Ya funyanis' izinkomo za ba sebaTenjini, la zi fihlwe kona; zi hlezi na bafazi. Ba gwele kona. Yafika ya z'idhla; ya ba bulala bonk' abafazi ne zingane. Wa wela-ke uNgoza, ub' a bone loko. Ba-t' abaTembu, ba ray' igamu, ba-ti:

"Sa si nga-tsho ini,
Ukut' amaCun' a izinja, ba balekile,
Zinyane le ndhlovu?"

U se wela, u se-za lapa ku Nomagaga, wa semaKuzeni, ka Dhlomo. U se vimb' uNomagaga, e-ti: "Ka u ku-za lapa! U nga wela lapa, ngi ya-lwa nawe." U-ti-k' uNgoza: "Ngi ya dhlula; ngi balekel' uTshaka." U-ti: "Ku ku dhlula! Hlala kona lapo, u vimbel' uTshaka." U-ti-k' uNgoza: "Se ngi fikile-ke." Wa wela.

Lapa-ke abaTembu ba-te, nxa be xox' impi, ba-ti: "A i yi nike tina. Si za u'dhlani? Ilok' impi u yi nikel' amabuto, tina si nga-lwi. Be se u-t' izinkomo e z'amabut' alwile." Ngoba, inxa uNgoz' ahlul' inkosi, wa-dhl'-izinkomo, u zi nikela lab' ekade be-lw' impi, zonke; yen' a kip' izinkabi zodwa, zi ba ezake. Wa vuma; wa wel' emfuleni. Wa ba nikel' abaTembu. Wa hlala pezu kwo mfula nje. U se hamba ne sifazana-ke sonk' e si sindile.

uNomagaga, impi yake i sentabeni. Intaba ibizo layo uMduna. Wa yi fak' impi, ya hlangana-ke lapo.

Ba yi xotsh' e ya sebaTenjini; i xotshwa amaKuze. Yaze ya fika nayo ku Ngoza. Wa-t'uNgoza: "Ini na? Na baleka na? Lok' impi ni yi celile na?" Ba m pendula, ba-ti: "Nkosi, ka si ka deli." Wa-ti: "Kona-ke!" Ya hlangana. Ya xotshw' e ya sebaTenjini futi.

Ba fika ku Ngoza, wa-ti: "Ini na? Na baleka futi na?" Ba-ti: "Nkosi, a si ka deli." Wa-ti: "Kona!" Ba pindela, ba-ya kona. Ya hlangana. A yi sus' amaKuze futi; e-za nayo ku Ngoza. Wa buz' uNgoza, wa-ti: "Ku njani baTembu na?" Ba-ti: "Nkosi, se s'ahlulekile." uNgoza-ke u hlezi na mabut' amabili; elinye iZinkwenkwezi, elinye uNonyenge. Izi-bongo zabo (uNonyenge):

"uGuqaza inhloko ye nkomo.
Inkom' e no 'bata.'" ¹

Amaqaw' odwa ku lelo buto. We-sa bona-ke.

Ya hlangana. Ba yi sus'abaTembu, ba dundubala nay' entabeni. Ba y'isa ku Nomagaga; u hlezi pezul' entabeni. Bafika ba yi dhlulisa kuye, ba m nquma. Intaba ya i lukal' olude; ku kon' amatsh' ate 'ze', amawa. uNonyenge ufike wa kupuka ku le ntub' e nganeno; ² iZinkwenkwezi za kupuk' entabeni e ngapambili. Ba yi cita njalo-ke impi-ke. Wa dundubala-k' uNgoza ku leyo ntaba (uMduna). Lapo kwa-f' uNketo, wa semaMbateni. Bā m hlab' ematunjini amancane.

Wat' ukub' a dundubal' uNgoza, wa hamba wa qond' eMhlumba. Wa funyanis' inkos' enye kona, uNomagaga. Wafika wa m bulala, ku lel' izwe e l'akiw' amaCunu namuhla loku. Wabuya we-z' oPata. U funyanis' uNdawondi, wa semaGozeni, a-k' oPata. Wafika

¹ E nga baleki.

² Lap' ukalo lu pela kona.

wa m bulala. Wa dhlula. Wa welela ngapetsheya kwe Mpfana. Izwe a ba ka l'azi. Se be pendukile a ba kwa Ngoza; se be-ya kwa Zulu. Ngoba bona be beti, ba qond' ebuNguni.

Sebeti, ezweni la seNgome, ba funyanis' uMbemba, wa seMdhlletsheni. Se b'etuka-ke lapo, ba-ti: "Si-ya kwa Zulu, nant' uPisweni." (Intab' e 'bekene ne Qudeni.) Se be kupuka-ke.¹ U se-z' eMrolweni. U hamb' e bulal' amakosi belu, maningi. U s'ehlela lap' ekaya ku Macibise; wa m cita. U se kupuka-ke e qonda kwa Nogqaza.² U se fik' enkosin' enkulu, ku Sondaba ka 'Patwa.

Ilok' e-lwa ngawo la mabut' amabili (iZinkwenkwezi no Nonyenge). Ku Nonyenge, maning' amaqawe a kulo.³ Kuti-ke, nxa ba yi xotsh' impi ka Sondaba, se be qond' eNhlosana (intaba); se b'ehl' eNzinga. Se be ya u'wel' uMkomazi. Se be yo dhlula pansi kwa Marwaqa. Se be qonda kon' emaMpondweni, lap' inkos' i si zo-fa kona.⁴

Sebeti lab' abaTembu, a babuya ba-ya kwa Zulu, (e se-fil' uNgoza), se be bikwa ku Tshaka; kutiwa: "abaTembu ba fikile; inkosi yabo ya-f' emaMpondweni." U-ti-k' uTshaka: "A be-ze lapa." Ba hamba njalo, ba y'esab' ukuti: "U zo si bulal' uTshaka, loku sa-ke sa-lwa naye." U se-ti-k' uTshaka, a ku ketw' amadod' onke, e-ze kuye. A ya fika-ke ku Tshaka.

Kufike ku buzw' abakulu. Ba konjwe-ke abakulu. A-ti-ke: "Ip' intandane ka Ngoza? A ku salanga

¹ I kon' inkos' a yi bulal' eMpfana, la ku ngena kon' uPata.

² eHowick, empopomeni.

³ oSigele, no Mhlebi, oLukwabiti wa semaXabeni, no Nongcama wa kwa Dhladhla, na banye.

⁴ Kutiwa sonk' isigodhlo si ka Ngoza sa nqunyw' izandhla amaMpondo, ku kitshw' itusi (ingxota); ngoba la li kandelwe kon' ezingalweni.

luto ini-ke na?" Ku konjwe-ke uNhlakwomuzi. uNhla-kwomuzi u li bungwana nje; u insizw' encane. Ku konjw' uNodada; ku konjw' omunye futi. U se-ti-k' uTshaka: "Heleleyi! Nampo-k' a ba kwetu! Ngi 'tabile¹ iloku ngi tol' abaTembu, a ba-lwa nami, ba ngi xotsha ngaze nga hlanz' udenda. Ba hamba ne nkosi yabo; ba nqamul' izizw' eziningi; a baze ba yi lahl' inkosi yabo. Ba yi kweza njalo. Nami ba yo ngi kweza. A ba suku-hlupeka! A ba-ye kwetu, ku Mapita ka Sojiyisa."

Ba tatwa-ke bonke, ba telwa kwa Mandhlakazi. Kwatiwa ba nge patwe iduna nje. Nembala ba-ya ba yo kw-aka kona. Sokuti-ke, ukuba ku pum' impi ya semaMpondweni, i kitshwa uTshaka, u-ti: "Ngo za ngi yi bon' inkosi e ya bulal' uNgoza, umngane wami—o wake wa-lwa nami!" U-ti: "Tshonini, baTembu! Ipi la i kona na?" Ba-ti-ke: "Nkosi, u ng' enyul' ulwandhle." Wa-ti-ke: "Ku lungile-ke."

Wa m buta-ke uZulu. Kwa butwa zonk' izizwana a se zi tolile, zi zo konza kuye. Wa-ti: "Ngi yi-zwa le nkosi ukut' inkulu." Ya suka ya hamba-ke. Kwatiwa a ku hamb' abaTembu pambili. Mhla uTshaka-ke efik' e-ma eSihlutankungu; kwa dhlul' impi, ya yo ngen' emaMpondweni; yena wa sala. Wa z'idhla-ke uZulu, emaMpondweni, we-za nazo. Wa-t' uTshaka: "Zulu! Ni ya ngi kohlisa; a zik' izinkomo ze nkosi e ya bulal' uNgoza. I nkulu le nkosi." Kwa buywa-ke. Se ku geina lapo-ke, umkondo wa baTembu.

¹ Ngi ya jabula.

3

UKULWA KWA KUQALA

UKULWA kwe zimpi za kuqala, ku sa bus' uNdaba, za z'ilw' isimangaliso. Ngoba kwa ku hlasel' isifazane ne zingane, ku yo-lwelw' emfuleni. Isifazane si be ngemuva kwa madoda ngapetsheya kwo mfula; ne-ny' impi i be ngapetsheya kwo mfula, isifazane sayo si be ngemuva kwayo. Ku nga sondelwan' eduze; ku citshwane nge mikonto. Kutiwe: "Ho! Yakayaka! Ho! Yakayaka!" Ku-tsh' amadoda ne sifazane. Kut' umkonto u-ma ku muntu, ukuba se b' ahlulwe labo. Be se kutiwa-ke: "Yati si na. Ya ntsini zanja!"¹ Ukubaleka kwabo-ke, se b'ahlulwe.

Kwaze kwa ku Jama, ku-liwa kanjalo. Na ku Senzangakona, kwa ku-liwa kanjalo. Lok' ukulwa kwa kwa Zulu—ukulwa ngamandhla, ukusondel' eduze—ku qalwe iNkosi enkul' uTshaka, o ahlul' onk' amakosi. W'ahlul' uPungatshe, kwa Butelezi; w'ahlul' uDhladhlama, wa kwa Majola; w'ahlul' uQwabe; w'ahlul' uNdwanwe; zase zi penduka zonk' izizwe, se zi-ya ku Zulu.

O kwa sebaTenjini ukulwa kwa kuqala, ku nga fakazelwa i le ndatshana:—

uGazi, inkosi yakona, wā bek' inkosana yak' uMkubukeli. Wa puz' uku-f' uGazi. uMkubukeli waze wa indoda, waze wa ganwa, wa zal' uNgoza no Butshali. Wa ye se-fa-k' uMkubukeli. Kwabuya kwa sala yen' uGazi njalo. Kute, se ku-f' uGazi, inkosana ka Mkubukeli ya i se ncane. Kwa bekw' intombazana, uMnyango; ukuba kutiwa, nxa be ku bekwe umunt' o indoda, u ya u'ti, nxa e puma, (u Ngoz' e se kulile), ku be buhlungu.

¹ A kw-aziwa loku ukuba kutini.

Wa hlala-ke, wa bus' isikati, kwa kul' uNgoza. Wa puma-k' ebukosini. uNgoza-ke u se lok' e-lwa na makos' a konze ebaTenjini, njeng' amaMbata; inkosi yawo i nguMbacca. So ku-liwa izinsuku zonke. Int' e xabanisile, amankonyan' ezinkomo; a suke lapaya ebaTenjini, a ngen' ensimini ka Gasa. Ba wa tata a ba semaMbateni, ba wa valel' esibayeni sakubo. Ba hlom' abaTembu, ba yo sipul' amabele, wona la a be-dhliwa amankonyana.

Ba-ti: "In' ukuba ba tat' amankonyan' akiti, ba yo ku-wa-valela kubo?" Ba tumel' umuntu, wa yo ku-t' emaMbateni: "Lok' amankonyan' a ni sa wa leti, se si zo sipul' amabele la a kad' e-dhliwa amankonyana." Wa-t' uGasa a ba nikelw' amankonyana; ka ngang' awo amabele. Kwa-liwa-ke; ukuqalana kwo mbango. Kwa-liwa; yaze ya pel' imnyak' embili ku-liwa. Kwa hamb' izifunda za semaMbateni, za-y' ebaTenjini—izifunda lezo e za kwa Duze, esinye e sa semaNtshaleni. Kw'ahlulw' amaMbata-ke, e hlulwa nga baTembu.

Ukulwa, kwa labo-ke, kwa kuqala, ku citshwana nge mikonto. A ku sondelw' eduze. Kuti, impi le e xotshiwe, at' umunt' o suk' e se diniwe, a-ti: "Mō! Ngi nkomo!" A banjwe, a ngaz' a bulawa. Bati-ke, nxa se i pelile-ke, abuy' a zo hlengwa-ke nge nkomo, a hlengwe a bakubo. Ukw-enza kwa kuqala. Amakos' a nga m bulal' umuntu, kon' onile.

Umfaz' empin' a nga gwazwa. Umunt' obalekayo a nga gwaza, ngob' e umfazi. Kwa ku gwazw' olwayo, ku be kupela. Indaba yo kugwaz' obalekayo, no ne nxeba, i qanjwa uTshaka. Umfan' omncane, umntwana, wa ye nga bulawa. Indab' e yenziwe uTshaka leyo (ukuba ku bulawe no mfazi)—amakos' ā qamb' ubuhlanya.

4

UGALA U-T' UTSHAKA MA FAK' ITSH' ESISWINI

Ngo kufa ku ka Nandi, uTshaka wā-ti a ku nga linywa, ne mifino i nga-kiwa. U-ti, bonke ba n'onina bo ku ba-kel' imifino; yena-ke, a-kelwe ubani na? Kuti, lap' e bon' ikaba lo mbila, a yi bulale leyo mizi. Wa-t' izinkomo a zi nga sengwa, zi ncele n'onina. Kuti, lap' e bon' igula li na masi, ba bulawe bonk' a ba ku lowo muzi. Kwatiwa abantu a ba nga zali. Wa-ti a ku nga gayw' izinkobe, ne sijingi; no tshwala bu nga gaywa. Ku nga pucw' emakanda, na madoda na bafazi; izihlulu za madoda za ngang' e ze zinsizwa, e zi nga tunge sicoco; isicoco saze sa hlal' ebusweni, emashiyeni; ne si ka Tshaka uqobo lwake.

Wa puma-ke uGala ka Nodade, wa kwa Biyela. Wa pum' emzini wake, eKudinekeni. Wa qond' ekay' emzini ka Tshaka, kwa Bulawayo. Wa-t' e se-y' esangweni, wa-tsh' amakos' a kwa Zulu,¹ e-tsh' oSenzangakona; e-tsh' oJama. Wa ye se ngena ku yen' uTshaka. U ya kupuka, u ya kulum' emlonyeni, u-tsh' uTshaka. U se fika ku yon' indhlu e no Tshak' esigodhlweni; yen' u nga sotangweni lwe sibaya.

U-t' e gcin' ukubonga, wa ye kuluma ngo mlomo, wa-ti: "Hau! Nkosi! *Wa li bulal' izwe lako!* U za u'busa ngani? U dabul' uhlanga ini? Ikani ku-f' umuntu na, ngoba ku-f' unyoko na? Lok' uSenzangakona wā-fa, a kw-enziwa lok' o kw-enzayo. No yihlo-mkul' uJama wā-fa, a kw-enziwa loku. Wa li bulala! Izwe lako li zo kw-akiwa amany' amakosi, ngoba li za u'fa indhlala. A ku sa linywa; izinkomo a zi sa sengi.

¹ E wa bonga.

Zi zo ngenwa ila makos' alimayo, ngob' abantu bako ka ba-dhli luto; ka ba zali; ne zinkomo ka zi sengwa.

Mina, Nkosi, ngi-ti u-file ngo nyoko. Fak' itsh' esiswini. A ku qali ukufa ku lo muzi wa kwa Zulu!"

Ituna li ka NANDI.

Li seduze ne nxiwa lo muzi wake wa *seMkindini*, eMateku. aMateku a ngen' eMhlatuzana, wona-ke u bu su yo ngen' eMhlatuze. uNandi wā-fa ngo 1827; kwā hlangan' izulu no mhlaba muzukwan' e-fayo —ku kalw' isililo.

uTshak' u se-ti: "Ngomane!¹ Mdhaka!"² U se-ti: "Mpangazita!³ Mbopa!⁴ Ake ni mu-zwe, o ka ba-bamkulu. Ni-ti ni ngamadod' o kw-enzani? Nake na-tsho kimina, ukuti ma ngi fak' itsh' esiswini (loko-ke

¹ Ka Mqomboli, wa kwa Caya.

² Ka Ncidi, wa seMgazini. Izibongo zake zi ku kasi 14.

³ Ka Mncumbata, wa semaNcwangeni.

⁴ Ka Sitayi.

ukuti, ka bamb' umoya, e-mis'isibindi, a yek' ukukumbula lo munt' ofileyo; a ging' umoya, a nga dan' e cabanga lo ofileyo).

U se-ti: "Mbopa! Tat' insingo u yo ngi pucula; u ngi tung' isicoco." U se-t' ezincekwini zak' ezinye, a zo tshay' izinkabi ezimbili, a zi nik' uGala; ba m qubise, baye ba m bek' ekaya lake, afik' a hlab' a-dhle, "ngob' u kulum' izw' elikulu, e li ng' i-mis' isibindi, ngob' e-ti a ngi fak' itsh' esiswini. Wena-ke Gala, u fik' ekay' u tunge; u tshel' izwe lakwako li tunge."

U se goduka-k' uGala. U ya fik' ekaya, u bon' amadod' e hlez' emtunzini (oMagudwini ka Nala, be no Nkukula ka Mgutshwa). Ba m bon' e qamuk' e-za. Wa-ti: "We, Magudwini! Tat' insingo lap' u ngi tunge!" E-tuka wonk' amadoda, a-ti: "Hau! U-tini?" Hayi, no Magudwini wa-ke we-ma nje. Wa pinda kabili, wa-ti: "Magudwini, u-meleni? Ka u-zwanga ini, ngi-ti hamb' u yo tat' insingo u zo ngi tunga?"

Ikon' uMagudwini e se suka, e yo land' insingo. A se-t' amadoda: "Ingan' uGala u puma kwa Bulawayo na? Min' u be ngi tshelil' ukuti: 'Mina se ngi zi delile, ukub' iNkos' i ngi bulale kanye. Ngi kuluma lel' izwi, a bulala ngal' izwe lake, lokuti a' ku nga linywa; ku nga sengwa zinkomo; ku nga zalwa.'" Bala, uMagudwini u se qamuka ne nsingo na manzi. Se be qamuka, lez' izinceku e zi qub' izinkabi, no dibi lwake. U se m puc' uMagudwini; u se m tunga. uMagudwini uyen' o tung' abant' izicoco. Wā qala ngaye kuqala. U se qed' uku-m-tunga; u se tung' uNkukula, na banye-ke. Se ku menyezwa lonk' izwe.¹

¹ uGala lo wa y'ake eSilambo, e si pum' eSiweni-sa-manqe, bese si yo ngen' oTukela. uGala wa zal' uMpezeni, uMpezeni wa zal' uMhlakaza, o Indhlyengwe (ibuto lake).

5

UMPANGOSE

(Inganekwane)

Kwā fik' impi kubo ka Mpangose; ya vimbezel' umuzi Ya i si bulala bonk' abantu. Kwa sala yena. Naye wa sala ngoba wa tatwa omuny' umuntu, wa-ti: "Intombi yami lena; i-nhle kakulu; ni nga yi bulali." Base be m tata-ke, impi leyo, ba hamba naye. Esefik' e-t' endheleni, se be hamba naye kakulu lab' abantu a ba m pangileyo.

Se be-t' abantu, laba a kad' e hamba nabo: "Sal' u-ma la. Nāz' izinkomo zi ya pangwa nga la." Bati nabo ba sa yo pang' izinkomo. Ba-ti ka sal' e-me lapo. Ba hamba-ke. Bati-ke, ma se be hambile, wa ye se buyel' emuva yena. Base be fika kanye ne zinkomo, lapa be m tshiye kona; base be funyanis' e nga seko.

Wa ye se-t' omunye: "A si buyel' emuva si yo m funa; si nge lahlekelwe intombi yet' enhle kangaka." A se-t' omunye: "Ca! A si hambe. Zi zo lahlek' izinkomo zetu; zi tatwe abanye." Base be hamba-ke, laba a kade be m pangile, ba-y' ezweni lakubo, a babe be sa m landela. Wa ye se zi cabangela-ke yena. E se-ti: "Ba be-t' obaba n'oma, uma ku-f' izwe, a ngo-ya ku dadewab' obaba, ka Mkindinkomo." Wa hamba-ke.

Wa lala, wa vuka. Wa hamba. Wa lala, wa vuka. Wa hamba, wa hamba. Kwati, la e se ku bona la e-ya kona, kwase ku qamuk' imbulu. Ya i si-t' imbulu: "Sau-bona, mntanetu!" Wa ye se-ti: "Ngā-felwa izwe; ngiya kwa dadewab' obaba." Ya i si-ti-k' imbulu: "Ngi za u'hamba nawe, ngi ku pelekezele." Base be hamba-ke.

Se be tshon' emfuleni. Imbulu ya i si cwilisa umsila wayo emanzini. Ya i si m nyenyeza nga manzi. Ya i si-ti ka kumul' izimpahla zake. Wa ye se zi kumula. Ya i si tat' udaka, i si lu xova. Ya i si m ruqa ngalo. Ya i si tat' izimpahla zake; se zi fakwa iyon' imbulu. Se be hamba-ke bobabili. Se be fika-ke ku lowo muzi,—la e be-ya kon' uMpangose.

Isifik' i-t' imbul' ekaya: "Imina; ngi-ze kwa dadewab' obaba; ngi-ze ku Mkindinkomo; obaba n'oma se ba-fa. Kwā fik' impi." So ku kalwa-ke, ngob' i si-tsh' ukut' umuzi se wa-fa, wa bulawa impi. Se kutiwa a b'endhlalelwe. I si-ti-ke yon' imbulu: "Mina ngi ngeze nga hlala na loku; isicaka sami lesi, o ku zo ngi ninda ngo daka." I si hlala-ke yodw' imbulu.

U se-ti-k' uMkindinkomo: "Hau! Mpangose, (e-tsho ku yon' imbulu pela) kodwa u su wenziwa ini uku-ba njena; loku wa u muhle kangaka?" I-ti-ke yona: "Izindaba zo kuhlupeka, mnta-ka-baba,—zo kufelwa izwe." Ba hlala-ke. Bese kutiwa-ke, uMpangose kwa kutiwe u yo gana la ku myeni ka Mkindinkomo, udade-wa-oyise. Se kutiwa imbulu leyo uyen' umakoti. Se kutiwa ku lena, (isicaka se mbulu), a hamb' a yo linda.

Li kona fut' ixegwana elinye, e la tolwayo; e li hlala kona lapo ku lowo muzi. So kutiwa a ba yo linda naye; kodwa a ba-yi uku-yo-linda nsimin' inye. Nal' ixegwana li-yo linda kw-eny' insimu; nay' u linda kw-eny' insimu. Ixegwana li zi sus' izinyoni kweyal' insimu. Bese zi suka zi-ya ku len' e lindwa uMpangose. Bese li-t' ixegwana: "Nazo, Lucwazi!"¹ A

¹ Ukuti: "Silima!"

ngaz' a zi ponsa nge sandhla; a hlal' exibeni. A be se-ti:

"Tayi! Tayi! Tayi!
Insimu ka dade le!
Noma ku nge dade waluto.
Kwā-f' izwe, nga dinga;
Ba be-t' obaba n'oma,
A ngo-ya ka Mkindinkomo."

Zi suk' izinyoni, ukub' e-tsho njalo. Njālo; zibe ziyafike ku xegwana, a-ti: "Nazo, Lucwazi!" A-ti:

"Tayi! Tayi! Tayi!
Insimu ka dade le!
Noma ku nge dade waluto.
Kwā-f' izwe, nga dinga;
Ba be-t' obaba n'oma,
A ngo-ya ka Mkindinkomo."

Zi suke fut' izinyoni. Ba linde lize li tshone. A be se-ti-k' uxegwana: "A si buye." Ba buye. Ba fik' ekaya. Ixegwana bese li yi zeka-k' indaba, li-ti: "Ni ngē-zwa ukuponsa ku ka Lucwazi izinyoni." Kutike, la beti ba mu-p' ukudhla, a kw-ale; a ngaz' a ku-dhla. Bese be buz' embulwini, be-ti: "Lo Lucwazi lwako, o wa lu tola, a lu-dhli kudhla ini?" I-t' imbulu: "A si-dhl' isilima lesi; si-dhl' izinto za sendhle nje." U lala lapa ku lal' uxegwana kona, kwa salukazi.

Kuye kut' ebusuku-ke, a vuke-ke, a nga bi nal' udaka lolu, a be muhle. Be lele lab' a lele nabo. A-ti pansi nge nduku: "Gqo! A ku vel' ukudhla! A ku vel' izindhlubu!" Zi vele. A-ti futi: "Gqo! A ku vel' amasi!" A vele. A-ti: "Gqo! A ku vel' inyama!" Ku vele. Ku vele konk' a ku tandayo. A-ti: "Gqo! A ku vel' utshwala!" I vele yonk' into a yi tandayo. A-dhle. A capune ku lokuya, a capune ku lokuya. A be se vus' isalukazi, e se si-pa. Sebuye-ke ku tshona pansi.

Se ku-sa-ke. E se hamba-ke, be yo linda no xegwana. Sekuti-ke, ekulindeni, se li-t' ixegwana: "Nazo, Lucwazi!" E se-t' uMpangose: "Wo ngi ponsela; ngi sa yo geza." E se hamba-ke. E se tshon' emfuleni. Esefik' e se geza. E se hlala njal' emfuleni, ilanga se lize li pakame. Ixegwana se li-ti: "Hau! uLucwazi u libele in' emfuleni kangaka?"

Kant' u se fik' emfuleni, wa-ti a ku pume konk' ukudhla kwake loku. Wa-ti a ku pume yonk' impahla yake. Wa-ti a ku pum' izinkabi zi ka yise. Ixegwana la-ti: "Ake ngi yo bona ukuti u banjwe ini." La qamuk' ixegwana. La funyanis' e se kwele pezul' enkabini yakwab' entusi, e ne tshob' elimhlope,—e-ya le, e-ya le. Se ku hlanganis' itusi emfuleni, so ku cwazimula. Umzimba wake u su cwazimula, u su itusi. E se-ti:

"Enkundhleni ka baba, sa siti!
Kwe zi matshob' amhlope; sa siti!"

E-nza njalo, pela, igamu. U ya hlabelela; inkab' i-ya le, i-ya le. A hlabelele, a-ti futi:

"Enkundhleni ka baba, sa siti!
Kwe zi matshob' amhlope; sa siti!"

Li ya buk' ixegwana. E-hle-k' enkabini. A bese li biz' ixegwana, a-ti: "Woza lapa!" Bese li-y' ixegwana. E se-ti: "U yo-t' u boneni na?" La-t' ixegwana: "Ngi yo-ti a ngi bonanga luto." Wa ye se li-pa-ke konk' ukudhla ekad' e-te a ku pume pansi. E se-ti-ke a ku tshone pansi futi, kanye ne zinkomo lezi. E se tat' udaka-ke; e se zi ruqa ngo daka. E se-ti ku xegwana, a li m ruqe ngasemuva. La m ruqa, la qeda. Base be buya-ke, be-y' ekaya.

Lapaya, la ku lala kon' imbulu (umakoti), a ya pel' amagula; a-dhliwa imbul' ebusuku. Ixegwana-ke la yi

zeka le ndaba, ekade be y'enz' emfuleni no Lucwazi; e yi zeka ngo ku yi fihla. Wa ye se-t' uMkindinkomo: "Ca! uMpangose lo!" E-tsho yena lo o wa ruqwa imbulu ngo daka.

Kwase kutiwa la ekaya: "Ake ku-mbiw' umgodi." Wa wu su-mbiw' umgodi; w'enziw' igebe. Kwase kutiwa a ba yo kw-eq' omakoti, kona ku za u'bonakal' umakoti o web' amagula. Base be-ya-ke nga segebeni. Kwase kutiwa: "A b'eqe-k' omakoti!" Umkuba, a ba zo kw-eqa ngawo, ba-ti: "Jwi! Jwi! Jwi!" Ba-ti:

"Izimvubu zi ka Manyongwana,
A zi-dhliwanga imina!
Zi-dhliwe umpeki wazo!"

E se-ti-ke: "Wo, Lusinga! Gqabuka, ng'eqe!" E seti ngqetshe ngapetsheya! Njalo, bonke. Ba-ti:

"Jwi! Jwi! Jwi!
Izimvubu zi ka Manyongwana,
A zi-dhliwanga imina!
Zi-dhliwe umpeki wazo!"

E se-ti-ke: "Wo, Lusinga! Gqabuka, ng'eqe!" E seti ngqetshe ngapetsheya. I si suka nay' imbulu, i si-tsho nayo, i si-ti:—

"Jwi! Jwi! Jwi!
Izimvubu zi ka Manyongwana,
A zi-dhliwanga imi,
Zi-dhliwe umpeki wazo!
Wo, Lusinga! Gqabuka, ng'eqe!"

Wa-t' u y'eqa, kant' imbul' i za u'ponseka pakati, ngoba iyon' ekad' i-dhl' amagula. Ya yi si gqitshwa-ke ngo mhlabati. Kwase ku pum' iso layo, la quma; la quma la puma (njeng' enhlamvu ye sibamu); laye la-wela kude. Ba yi gqiba, ba yi bulala. Ya-t' imbulu: "Noma

ni ngi bulala, ngi-ke nga yi-dhl' inkoman' enkonazana !” (U-tsho ngoba kad' e busa, kutiwa umakoti). Ba m gqiba-ke.

Kwati, la kwā-wel' iso le mbulu, kwase ku mil' itanga. Lase li hlantz' itang' elikulu. Lona-ke, base be m bonile ukut' uMpangose ; uyen' o zalwa umnewabo ka Mkindinkomo. Wa ye se gana-ke, yen' uMpangose, ku mkwenyawabo. Wa ye se zal' umntwana. Kute, la e se m zel' umntwana, ma e hlezi yedw' emini, kwase ku quzok' itanga leliya, (iso le mbulu), la ngena la endhlini, la e beletele kona. Lase li-ti : “ Nga m giza !¹ Nga m giza ! ” Li gix' uMpangose.

Kwase ku fika yena-k' umyeni ka Mpangose, e se-zwakal' umkake. E se funyanis' itanga se li m giza. E se li tat' itanga, e li bamba. U se puma nalo. Esefik' e li xabela (yen' umyeni ka Mpangose). E se li tata, e se li fak' emlilweni ; e se li basela. Se li-tsha, kuze ku be umlota. U se wu buta-k' umlota ; u se wu tata, u wu tel' emanzini, emfuleni. I ya pela-ke lapo.

6

IZIBONGO ZI KA TSHAKA—II

O DABULE ku Ndimba no Mgovu,²
Abafaz' a ba ne ndeni ba puluza ;
Imkubulo³ ba yi shiy' i zinqindi,
Imbewu ba yi shiya semanxiweni.

¹ Uku-m-tshaya ; uku-m-beta.

² Amadun' a ye busa ku Senzangakona.

³ Uku-kubula uku-yi-tshal' okwesibil' insimu, ngob' o kwa kuqal' ukudhla ku nga milanga. Imkubulo-ke e ye nsim' e njenga leyo.

O dabule ku 'Buzane pezulu,
Wa ketelwa udwendwe lwa maza,¹
Wa dabula ku Mcombo zi² goduka.

O ndhlela ba zi buza ku Dunjwa,
Anti, a ngā ba zi buza ku Mbozane ;
O ndulel' ³ uku-ya ku Nomagaga,
La fik' iqude ⁴ la m vimbela.

O zulu l'izayo, kwezan' ⁵ abantwana,
Ngabadala bodwa a ba zo zi balekela,
uDunjwa yedwa li m kandanisile.⁶
O-ye w'ak' amaxib' oTukela,
Lapa ku cutshw' isilo ngo mwowane,⁷
We-za no Kungwayo no Ngobizembe.

O ndande ngo kal' olude ; ⁸
Wa dabul' ematanjeni
A banta ba ka Tayi,
E be be godola be-ya ku Macingwane, eNgonyameni.⁹
oZihlandhlo ka Gewabe, ngi ba solile, abasokoco,¹⁰
iNkos' a ba yi tshelang' izibuko ;

¹ Izinyamazana' e zi luhlobo lunye na manxala.

² Ku-tshiw' izinkomo.

³ Qalisa kuqala.

⁴ Abanye, ū ba kw-az' uku-bonga, ba-ti :

“ U buz' izindhlela ku Dunjwa,
I ngindhlel' a nga e yi buza ku Mbozane,
Yen' a pang' uku-ya ku Nomagaga,
La fik' iqude la m vimbela.”

⁵ uNomagaga lo o ka Dhlomo, wa semaKuzeni.

⁶ Uku-ba-fak' ezindhlini, ba nga limali.

⁷ Fica ; ficezel' eduze.

⁸ Isitiyo. Ku bekw' amatsh' amakul' asindayo pezulu ; si ya ngen' isilo, a seti 'wolokohlo' onke kanyekanye pezu kwaso, e si bulala.

⁹ Lol' ukalo o lu suka nga seMgungundhlovana, be se lu yo dhlula kwa Ntunjambili na seMtombeni (kwa Mapumulo).

¹⁰ Wā w-ak' eTalen (elikulu), nga seMpandhlani, kwa Zulu.

¹¹ Abatakati. uZihlandhlo ka Gewabe, o wa seMbo.

Ba m weze nge li sa cons' amate,
E be li sa suk' ukupel' uNtube,¹ wa kwa Majola.

Inyat' e jame ngo mkonto pezu kwo Mzimvubu,
amaMpond' a yesaba no ku y'ehlela ;

" Nani bo Gambushe, nani bo Faku,²

Ni nga m hlabi;

N'oti ni nga m hlaba,

Kwoba se ni hlab' uPunga, na hlab' uMageba."

O be sixokolo³ si nga matsh' a seNkandhla,

A be pepel' izindhlov' ukuba li pendule.

Ulusiba gojela⁴ ngalapaya kwe Nkandhla,

Lu gojela njalo, lu-dhl' amadoda.

U 'biyoze⁵ ku Nomangci⁶ pezulu,

E ya ku nqumel' umbango wa kwa Nyuswa,

Kwa ku nga bangwa luto nga kwa Nyuswa,

Kwa ku bangw' izinhlakuva semanxiweni,

Be-ti: " Ntekenteke,⁷ zi linden' amajuba."

7

UKUKULELA-NGOQO

IMPI ka *Kukulela-ngoqo*, ya so'Balule,—kwā kal' inkabi qede, wa yi biz' uTshaka impi, kon' ebusuku. Wa-ti, ub' a yi bize-ke: " Ngi-ti a yi hlome; i hlom' i qond' oBalule, i land' e zo mkandhli (e z'idhliwa isifazane, a

¹ Ngob' uNtube wa ye sa qed' uku-fela kona; ngaloko-ke, kwa ku sa cons' amate, *igazi lake*.

² Ka Ngqungqushe (Qunqushe), inkosi ya maMpondo.

³ Isixobo, e si z'enz' umpeme wo ku kosela (pepela) nxa li-na.

⁴ Ukusitela ngo ku-tshona masinyane.

⁵ Pefuzela, pikazela.

⁶ Intab' enkulu ya seNkandhla.

⁷ Abesifazane, nxa be lind' amabele, izinyoni ba zi kuza ngokuti: " Teke! Teke! Eyi, teke!" Amajuba a zi tanda kakul' izinhlakuva.

be sigodhlo), ezibomvu." Ya-ti: " Kukulela ngoqo—ku nga-ke ku sale ne li ne dolo (ixegu)."

Bala-ke, ya butana kanjalo. Kwa butan' amaxegu. Kut' ub' i fike kuye, wa-ti: " Qa! Ngi ni bizile njena, ukut' a ku nga hlali ne li ne dolo. A sa yo fika-p' amaxegu lana na? A zo sala lapa kimi." U se yi hlomisa-ke njalo. U se-ti a i bang' oBalule. A se hlala-k' amaxegu, e linda yena; wonk' amhlope e se hlal' e linda yena.

I si hamba-k' impi, i-y'oBalule. I hambile-ke impi-ke, i hamb' i hamba, i fik' esigodin' esikulu, lapa iye ya ngenisa kona. Kad' i si hamb' ubala, lapa ku ngeko nkuni; ne zinkomo se zi qutshwa nje, zi nga sa hlatshwa; ku jiyele ukuba k'osiwa ngani. I si fika-k' esigodini, lapa kute yehle.

Kant' izinkuni, e zo mdhlebe. I si wosa-ke, i si wosa-ke, ngaw' umdhlebe. Ngo kw-osa kwayo-ke impi, i si kwelwa izisu yonke. I fika lap' umdhleb' u kala, u-ti: 'Mē!' U kalis' o kwe mbuzi. U kala njalo, u kal' igazi, e li fana ne lo munt' opayo, kuw' umdhlebe.¹ I si yosa nje-ke impi; i si lambile. Impi, ikad' i hamb' i-dhl' umncwazibe, ngo k'osa kwayo, i si kwelwa izisu yonke.

Ngo ku kwelwa kwayo izisu, u su suk' umlomo we-mpi pambili. Ngo ku suka kwawo umlomo we-mpi, i si sala yonk' imp' emaziko, lap' i bi ngenise kona. U se-t' umunt' i ngenisile, kant' i sukil' umlomo wayo. I

¹ Umdhlebe lo, u sezweni la semaNhlwengeni, le kwa Makasane. Ka wu patwa nge sandhla; futi, ka ku sondelw' eduze nawo. Inyon' e hlala kuwo, i ya-fa; ne nyamazan' e lala pansu kwawo, i ya-fa. Konke loku kw-enziwa ipunga lawo. Umunt' o qabuk' e fika kuwo, u fumana so ku mhlop' amatamb' ezinyamazane e se za-fela kona. Imbulelo ya batakatu kutiwa y'enziwa ngaw' umdhlebe lo (amagxol' awo); a se zo xutshwa ne miny' imiti-ke.

si yahlulwe izisu. I si ruda yonk' engenisileyo le. I sit' ukubani i be njalo, i si hamba le, (umlomo we-mpi), i si yi tshiya le. I si zi-dhl' izinkom' ezibomvu, umkandhli; i penduka nazo-ke. I si hamb' ukupela, i si yi tshiya le e si yahlulekile.

Kanti, i z'idhla njalo izinkomo lezo, i si yo fik' enqabeni ye sikonyana. Ngo kufika kway' enqabeni, i si z'idhla-ke izinkomo; i penduka nazo. So ku vulelek' isikonyan' emva kway' impi. I si-fa yonke le e bi ngenisile isikonyana esibomvu, (e si fana ne zinkomo lezi ezimkandhli, ezidhliweyo). Se be fika nazo kwa Zul' eNkosini. Ngo kufika kwe-mpi naz' izinkomo, se si teleka-ke isikonyana; se si qed' izwe la kwa Zulu. Se si tshaya si qotula, utshani no kudhla. Ukudhla a ku sa bonwa nga mehlo.

I se i-t' iNkosi: "Wo! Ku za ukw-enziwa njani loku na? Mina ngi ya ku-zw' ukudhla, ukuti ku kona kwa Fabase, enhla ne-zwe, nga kwo Sotshangana. Ngi-ti, a yi hlome, i qonde kwa Fabase, i land' imbewu. Izwe li ya uku-ma uba ku linywe." Izinduna se zi ya pendula, zi-ti: "iNkosi i nga kub' i qinisile, ukub' i-ti: 'A ku landw' imbewu, ukub' abantu se b'ahlulekile indhlala; se be zinkokoti.'" ¹

Izinduna za-ti: "Ne zihlangu, se b'os' izihlangu zabo." I-t' iNkosi: "Qa! A yi hlome nje, ba land' imbewu; ba*yo zi bonela bona. A ku ku-sindwa ukuba ku hleziwe nje, ku nga linywa." Ya hamba-ke, ya yi land' imbewu. Ya-t' iNkosi: "Nize ni qapel' idaka" (ubulongwe o b'anyiwa inkomo, ukuti ya buy' i 'beke ngapi na). Ya hamba-ke. Nembala ya li funyan' idak' elidala le nkomo e be si balekel' uZulu. Ba li qapela.

Ba bon' ukuti i qonde lapāya! Ya hamba-k'

¹ Izikehle, ngo kw-onda.

impi, ya tunqa.¹ Ya z'idhla-ke lezo nkomo. I si-t' iNkosi: "Ningake ni m tshiy' uFabase. Ni m nqume." (Ngoba ku yo-dhliw' izinkomo nje, kak' o b'on' uto; ² be ku hlasel' impi nje). I si li wanguz' ³ izwe la kwa Fabase-ke. Imqobo ye-mpi (imzila ye-mpi) i si twal' amabele, i si qub' izinkomo. I si buya nazo-ke.

I si fika lap' eNkosini. I si-ti: "A ku linywe-ke; a ku be ilowo muntu a zi-yele nge mbewu yak' ekaya, a yo lima ngayo." So ku ba kupela-ke. Se kw-enziwa njalo-ke. I si-ti: "A ku tshiyw' isifazan' ekaya, ku-ziwe kimi lapa." Nembal' imp' i si-ya kuy' iNkosi. Ngo kufika kwayo eNkosini, iNkos' i si-ti: "Qa!" I si ba nikel' izinkomo lezi, i si-ti: "Zi hlabeni! Bizan' isifazane, si za u'twal' inyama le." Ba zi hlabi-ke, ba zi hlabi, ba zi hlabi.

Kute, ngo ku zi qeda kwabo, kwa ilapa se ku fukuk' ukudhla, lok' okulinyiweyo. Ya i si-ti: "Si tshiyen' isifazane." I si yi biza-ke, i si butana-ke; i si pelela kuy' iNkosi. I si yi paka-ke, i si-ti a yi qond' emaMpondweni; i tshiy' isifazane, si hlale si-dhl' ukwindhl' emakaya (ngoba se ku vutw' umbila). I si ya hamba-k' impi, i qond' emaMpondweni.

E la semaMpondweni i ya li ratshaza (ukub' impi i si teleke ezweni, i si hamb' i-dhl' izinkom' indawo yonke). I si buya nazo e zo mdubu⁴ (izinkomo)—e zo mdubu zodwa; e zo mbala munye. iNkos' i si-ti: "A ni boni-ke na? Be ngi-tini? Ngi-ti: 'Hambani ni-y' emaMpondweni, ikona ku zo buswa (nge zinkomo), loku zi hlatshwe za pela lezi za kwa Fabase; izon' e zi tiy' indhlala na?'"

¹ Ku tunq' izintuli zayo lap' i si hamba ngamandhla.

² U be ngek' umunt' o wenz'isono.

³ Ukuwanguza,—ukuti, i li hamba lonke, i vuna na mabele; ngoba ya funyanisa be nga vunile.

⁴ Lo mbala o wo muti, *umdubu*, o mil' ezwen' e li nga solwandhle.

Sekuti, ukubani ba fike ne zo mdubu, i si ba xotshis' izinkomo. Se li tula-k' izwe. "Hambani ni-ye kwò nyoko nazo. Na ku bafazi benu." Se ku vutiwe-ke ukudhla. Abanye ba ku-dhla (ukwindhla), ba qumba, ba-fa. Ba-ya naz' izinkom' emakaya.

A ye se landel' amaMpondo. I sibuy' i bizwa, kutiwa: "Nank' amaMpond' e se fikile. A se ngenis' emahlatini, a ngakubo." Impi ka Tshaka ya i si hamba i hlangabezana nab' emahlatini. Ya i si ba tela nge tala le mkonto, imkontshwan' emnyama nganhlanye, emhlope nganhlanye. Leyo mkonto i no buhlung' obubi; iyoti, kon' i nga ngene, kon' i m sikile nje umuntu, u se yo ku-fa njalo lowo. Ba wa cita-ke amaMpondo; ba wa ngenis' emahlatini. Ya buya-ke impi. Ya-ti-k' iNkosi: "Ikona se ngi zo ni juba-ke."

8

**AMAQAW' AMAKUL' A KWA ZULU: UNOZITSHADA
KA MAQOBOZA**

uNOZITSHADA kwa ku iqawe elikulu la kwa Zulu, ku se ku Dingana; e zalwa uMaqoboza (wa kwa Nzuza), naye e iqawe:

uNongqambu wa mpondo;
uSilevu si nga matshob' e zinkomo;
uGijimis' ifan' e li pezulu.

uMaqoboza yena wā zalwa uMbekelo, naye futi e iqawe:

uHlangabez' uNdwandwe, e-za ngo buso;
uMmango wa madumbe na mazambane.

uNozitshada wa ye luDhlambekhlu; e nge nduna, e iqawe nje. uDingana u-lwa na maBunu nje, uNozitshada u kona; u zi-lwa zonke lezo zimpi. Na kwe ya seMaqo-

ngqo, e ya-lwa no Mpande, u kona; ilapa-ke e se zo-fa kona. Ukulwa kwake kwa ba isimangaliso, kw-esabeka; waze wa bongwa ngokuti:

uMziqomela, njenge silwane;
uNqamul' abant' amaqambi;
uGebuz' izulu!
uManqe, ba-t': "A-dhlani ngalapa kwa leziya ntaba?"
A-dhl' abantu ba ka Nozitshada ka Maqoboza.
uNtamo ka i dinwa iziqu,
Njeng' abo bonke zi ba dinile.
uBanqanisa ka banqanisi.¹

Loku-ke kwā-tshiwo ngoba, uba ku ya fike lowo, a m gwaze, a m beke pansi. Kubuye kwa fika lowo, a m lalise pansi, pezu kwo munye. U ya fik' omunye, naye u se m enze njalo. Be se ku bonakal' ukuti manje-ke ku telek' iviyo futi kuye. Uye futi e se ba gwaza, e ba tela pezu kwa banye, izimbundu² lezi. Njalo, ku be iko kona loko. Be be nga m az' ukut' u fike nini ngo nyawo lwake, ngob' izinyawo zake be zi vuvuka. Ngoba kut' impi, i njenga lapaya, yen' a be lapa, e-nziwa izinyawo, ngoba zi buhlungu.

A-nel' uku-fik' empini, nom' i si-lwa, i suk' impi. A wis' abantu lapa, a ba wise lapa, ku be zinqwaba. U se gwaz' e gwaz' e gwaza nga le ngalo yo kuponsa, iz' i vuvuke. U se tat' isihlangu, u se si buyisela ngāpa, umkonto wo ku gwaza u se wu buyisela nga kwe sobunxele, ngokuba so ku katele le ngalo yokudhla. W-enza nje kuzo zonk' izimpi; na kwe nkulu yo kugcina, ya seMaqongqo, nga soPongolo, w-ēnza njalo.

Kwe ya seMaqongqo, kwāti, ukub' impi ka Mpande i gamuke, wa ye se-ti: "Kanti iNkos' i si letel' abafana?" Wa ye se-t' uNdhlela, indun' enkulu e ya yi pet' impi ka

¹ Eziny' izibongo zi ka Nozitshada zi ku kasi 41.

² Izingwaba.

Dingana: "U za u' bamba-pi wena?" Wa ye se-ti: "Ngi za u'bamba ku la maviy' e-zayo." U se-ti fut' uNozitshada: "O yi paka kahl' impi ye Nkosi, u nga y'oni." I si pakwa-ke. Wa ye se suk' e yo ku-lwa-ke. E se gwaz' abant' abanangi-ke lapo. Kwase ku vuvuk' ingalo le ya nganxanye. Umkonto wa ye se wu buyisela nga ku les' isandhla sobunxele.

Sebeloku be m kokile,¹ be m ciba. Babuye ba baleke njalo, b'esab' ukuti u zo ba dumelis' o kwe ngo-nyama, a ba gwaze. U sez' a hlale pansi, nxa se ku katele le ngalo ye sinxele. U se-ti: "Wo! Sondelani ni zo ngi gwaza, ka ngi tand' uku-buswa uMpande." Kwase ku memez' abanye, ba-ti: "U ya ni kohlisa; u za u'vuk' a ni gwaze!" Wa ye se-ti: "Ca! Ka ngi ni kohlisi; se ng' ahlulekile." Wa ye se yi jikijela kud' imkonto.

U se-ti: "Ngi gwazeni! Wo! iNkos' i si-file. Salani ni ngi gwaza." Se be m gwaza-ke. U se-fa. Base be-ti-ke: "Zi buyil' uMlambongwenya! U se-fil' uNozitshada!" Se be memezan' a ba kwa Mpande, be-ti: "Se li-fil' iqawe le Nkosi! Unganen' uNozitshada ka Maqoboza!" Se ku bizw' udibi lwake-ke. Lwase lu lahl' amacansi. A ba lu gwazanga. Lwa sind' udibi lwake lona.

U-fa njalo uNozitshada, u se insizwa, ka ka tungi; wa ye nga ka ganwa; e nayo kodw' ingodosi ya kwo Myandeya, kwa Mpukunyoni. uDingana nay' u se-file, ngob' u se citekel' oBonjeni, ub' a b'azi² ukuti, iNkos' i nga pum' ekaya, ya pumel' entabeni, i si-file. So ku sind' uNdhlela eMaqongqo.

uNdhlel' u-fa nje kamuva, we-nel' uku-fik' eNkosini, iNkosi ya buz' uNozitshada na many' amaqaw' ayo a

¹ Kakile.

² Ngob' u be kw-azi.

njeng' oNozitshada, oDhlambedhlwini. I si-ti-k' iNkosi: "Wo! Kant' impi yami, (u-p' uNdhlela na?) y'oniwe uye, ngob' e nga sek' amaqaw' ami lawo. U yi bambil' uNdhlela, y'oniwe uyena. Ku fanel' ukub' a-fe naye. Uyena o wa ye-ti uMpande ka luto lwa luto.¹ Ngi ya bon' ukuti uyen' o won' impi yami futi." U se bulawa-ke. Kwa-fa yena, ya i si-f' iNkosi ngasemuva, i bulawa amaSwazi.

uNozitshada ka Maqoboza w-aziw' emaMpondweni, ngayo yonk' impi. Ku sa hlasel' uDingana, wa ye hambisa kuyo yonk' indawo.

uNozitshada wa ye nge mude kakulu, e sendimeni ya bantu nje; e nga jarele kukulu, e lingene nje, e kulele pezulu; e mnyama, e namandhla. Ba-ti wa ye vuvuk izinyawo, zi dabuka. Kwaze kwatiwa, e se bongwa: "uNyawo lu ngange-ndhlu yakwabo, kwa maSicazane." Bekuti, ku nga qamuk' impi, a be nga sa ku-zwa loku (ubuhlungu lobu), a be se-lwa. Isihlangu sake be size si tamb' igazi la bant' a ba gwazayo.

Wa ye nge iyo induna; e liqawe nje, kep' e pezu kwawo wonk' amaqawe ka Dingana. iNkosi ya yi m xotshisa kakulu. Ba-ti izinkomo zake za ziningi kakulu. Wa y'ake nga ku Mandaba (intaba, pezu kwo Mhlatuze,

¹ Kwāti, ku sa buswa, ku hleziwe nje, uDingana wa ye fun' uku-bulal' uMpande, njeng' abafowab' abanye ā ba bulalayo—oTshaka, no Mhlangana, no Ngwadi (ka Gendeyana, unina e nguNandi, o wa zal' uTshaka) kanye na banye. Wa ye se kuza-k' uNdhlela, undunankulu, e-ti: "Hau! U ngaz' u bulal' uMpande lo, o nge muntu wa luto, isilima lesi!" U se m yeka-ke uDingana, ngoba ku nqab' uNdhlela. Kute, se ku ngapambidhlana, u se fun' ukw-enza kona loko futi. uMpande u m-up' ikulu le zitole, kona ku yoti, nxa e se zo bongwa, a fik' a m bulale. uNdhlela-ke u se ku-zwa loku, u se-ti ku Matunjana (oyena kwatiwa ma qub' izitole lezi, be no Nxagwana), u se-ti ma-ti ku Mpande a nge-zi uku-zo-bonga, ngob' u zo fik' a bulawe. Se ku ukw-eqa ku ka Mpande-ke lapo; u se wel' uTukela, e hamba no Zulu wonke lo o nganeno kwo Mhlatuze, e welela nga seSilungwini, e-z' emaBunwini. Loko-ke kutiwa: *Ukudabuka kwe goda.* uDingana u kumbula kona loko-ke.

nga seningizimu kwawo). Umuzi wake kwa ku seZintezisana.¹

Ngo kuwela ku ka Mpande, kwa ba isizondo. Kwatiwa u memezil' uNozitshada, (e memez' oTukela, e se wel' uMpande), wa-ti: "Wo! Ku ya bonakal' ukuti si nge buswe tina intwana yo msizi." Ku bonakal' ukuti u se-tsh' uZulu, o nga ku Mpande; kutiwa ku memez' uNozitshada. Kwa hlala loko ku isizondo nga ku Mpande e se buyel' ekaya, se ku uyena Nkosi.

Kwa tula kwa tula, wa ye se ku buz' uMpande loko ku Matshekana, umfowab' uNozitshada. E se m sukumisa, nxa ku hlez' umpakati kwa Nodwengu,—uMatshekana-ke naye e se insizwa. E se m buk' e m pendula, ngokuti a fulatele. A be se-ti: "Ha! Ha! Ho! Yek' umnewabo, uNozitshada! Ha! Yek' uZulu! Nina, Zulu, ni ya kw-azi ukucim' indhlu ya mandhla na?"

Wa ye se-t' uMatshekana: "Yebo, Nkosi, si yindhlu ya mandhla. Na namhlanje, nxa ku vel' into e zo lum' iNkosi, nami ngi nga-fela lapa ku-fel' iNkosi." U-ti-k' uMpande: "Ha! Ake ni-zwe-ke, Zulu! Ni ya mu-zwa-ke, umfana ka Maqoboza na? U kulumani-ke njalo na? A ku indhlu ya mandhla na? U-t' uNozitshada wa ye-lwel' indhlu yakubo, ya kwa Zulu. Nina, Zulu, ni-ti a ku hlal' umlandu ngob' uNozitshada wa qed' impi yami? Ho! Indhlu ya mandhla; u qinisil' ukuti a nga-fa lapa ku-fa mina kona."

Wa ye se xotshisw' izwa lo mkonto; e xotshiswa uMpande. uNozitshada wa yelanywa uy' uMatshekana lo. Kwā zalw' uNozitshada kuqala; kwase ku landel' intombazana, uNomapela; kwase ku ba uMatshekana.

¹ Abantu ba *tezisana* ngo kukuluma, ukuban' omuny' a-ti: "Ake ku kulume wena kuqala," kube lowo a-ti: "A ku kulume wena." Be nga vum' ukuqal' ukukuluma. Ukutezisana ukupikisana, ukubanga.

uMaqoboza naye wa ye njengo Nozitshada ebuqaweni. Yena-ke, wā-fel' empini ya kwa 'Bungane, ya maHlubi—pambili. Wa gwaz' inyanga ye-mpi yakona. Wa yi gwaza qede, wat' e wu kumul' umkonto, ya-ti yona: "Ka ngi gwazwa!" Wat' e wu kumul' umkonto, kwa se ku petuz' izimpetu kona ngaso lesa sikati (kuyen' uMaqoboza). Wa ye se-fa. I ya buy' impi, i si-za lapa kwa Zulu, i si m tshiya kona le.

9

IZIBONGO ZI KA NOZITSHADA KA MAQOBOZA

(Wa kwa Nzuzza)

uMziqomela, njenge silwana.
 uNqamul' abant' amaqambi.¹
 uGebuz' ² izulu!
 uNgogo ³ za bantu, ne ze zinkomo;
 uMahlungulu-ngodweni!⁴
 uM'ali we ndima, kant' u ya z'alela.⁵
 uSehla nge ndawana yake yedwana.
 uMgwazi we ziqananazana.⁶
 uNyawo lu ngang' endhlu yakwabo, kwa maSicazana.
 uManqe, ba-ti: "A-dhlani ngalapa kwa leziya ntaba?"
 A-dhl' abantu ba ka Nozitshada ka Maqoboza.

¹ Amaqabi; ngob' e bulal' izinqwaba za bantu, yen' e yedwana.

² Ukulima. U gebuz' abantu, u ya ba lima, ngo ku ba lahla pansa.

³ Izidumbu.

⁴ Ihlungulu igwababa. Izingodo zake (izidumbu), zi ningi.

⁵ Isiga sa bantu bonke, yena-ke u s'enz' isibongo sake. Si m fanel' impela.

⁶ Abant' ababalekayo, abagijimayo.

uCakide o zikohlokwana.¹
 uNtak' o duke na hlambi,²
 Ngob' i duke ne za kwa Mzilikazi.
 uNompanda mtombo we zisele.
 uNtamo ka yi dinwa iziqu,
 Njeng' abo bonke zi ba dinile.

U be hlangabez' uZulu, eMaqongqo,
 Kwaze kwa buz' uNdhlela,
 Wa-ti: "U za u'bamba ipi na?
 Mfana ka Maqoboza na?"
 Wa-ti-ke: "Nans' eyami,
 E ngi za u'bamba kuyo!"
 Wa ye se-ti-ke yena: "Kepa, ngi ya kala,
 Ngoba ngi bona nje,
 iNkosi i si letel' abafana,
 A ngi ba boni e ngi za u'lwa nabo,
 Ngi bon' abafana bodwa."³

10

**UKULIMALA KU KA HLATI NO NDHLELA,
 EMPINI YA KWA NDWANDWE**

Kw' ehl' uNdwandwe ngo Geongeo, eNkandhla, e dhlul'
 eMpandhleri; waye wa fik' oTukela, ku Ndongondwana.⁴
 Wa penduka-ke, wa kwela nga Madungela, wa yo tshona
 ku Maqonga, ngapansi ku ka 'Komo; w'ewus' uMvu-
 zane, wa qond' eMhlatuze. Wa penduka-ke eMhlatuze,
 wa ngenisa. Wa 'bek' uZulu. Wa qamuk' uZulu
 kusasa, e suka ku Tshaka. U-te uHlathi ka Ncidi no

¹ Sengati kuti: uCadide o-k' a kohlwe.

² *Ihlambi* e le zinyoni, *umhlambi* o we zinkomo.

³ Indaba ka Nozitshada i ku makasi 36-41.

⁴ Izibuko; pansu ku ka Ntunjambili

Ndhlela ka Sompisi, be xox' impi no Tshaka: "Mus'
 uku-tatazela; u nge sabi. Lok' i si fikile, i landa wena.
 I yo ku tata y'ahlule tina Ntontela. Si yo fika si yi cite."

Bala, kwa-sa kusasa; ya hlangana ku Nomveve.¹
 Ba gwaza kabi bobabili. Bate, lapa se be yi susa, kwase
 ku-wa bona; i si ba gwazile. Ba-fa. Ye suka. Ya
 gqabuka. Ku suk' uNdwandwe, u suswa iNtontela; ya
 'bek' eMhlatuze. Kanti, se be-file bona, lap' i suke
 kona. Ya m cit' ukupel' uNdwandwe. Kwa pambana
 amakanda ezidumbu, uNdwandwe no Zulu, lap' i hlangene
 kon' emfuleni.

I ya buy' e buyayo, e na manxeba, ne nge na manxeba;
 i si-ya ku Tshaka. I si ya u'ti: "uHlathi, u gwaze wa
 gwaza, yaze ya m bulal' impi; no Ndhlela, u gwaze wa
 gwaza, yaze ya m bulal' impi." iNkosi' i si-ti: "Se
 be-fe nya na?" Ba-ti: "Ku sa dokoza empinjani; a
 ba ka-fi ukuti nya." I kip' izimbongi ne zinkabi, i si-ti:
 "A ku yo bongwa, ku tetwe; ba vuke. Nga ngi file,
 ukuba ku-fe bona." Nembala, kwa tetwa. Ba vuk'
 ebusuku, be vuswa amakaza; ba hlala nge zinqe.

Ba tatwa-ke, ba totshotiswa nge mkono; ba hlanz'
 igazi. Kwa bonw' umuzana wo muntu; ba ngeniswa
 kona. Kwa-kiw' amanzi; ba hlanziswa. La pum' igazi
 ngo mlomo. Kwa tatw' izimpondo; ba catwa. La
 puma na ngapansi. iNkosi ya tum' izinyanga zo ku-ba-
 fak' imiti; ba hlanze ba kip' ingazi. Baze ba sinda-ke.

Ba-ya kuyo-k' iNkosi (emzini wayo), e-te a be-ze kuyo;
 ba nga-y' emakaya. Ya b'elapa, ba sinda, ba zinkubele.
 Ba xotshisw' izinkomo, amakulu. Ya-t' iNkosi ku
 Ndhlela: "Konje umuzi wo mnewenu, igamu lawo
 kutiwani?" Wa-ti: "Ku seManweleni." Wa-t' u-
 Tshaka: "Qa! A ku yekwe lelo gamu; u su qanjwa

¹ Ukal' olukulu, nga sEntumeni; lu 'beke nga seMhlatuze.

imi. Ku *seManxebeni*, amaxheb' o gwazwe iwo uNdwa-ndwe. Hamb' u w'ake, (u be mkulu), nga lez' izinkomo. U kulis' ingane yo mnewenu, uSonsukwana ka Gqwa-tshaza.

11

**UKUWELA KU KA MANDHLAKAZI NO KWILI,
BE-Y' ENGLANDE, NGO AUGUST, 1914**

(Indab' i xoxwa uMandhlakazi)

I

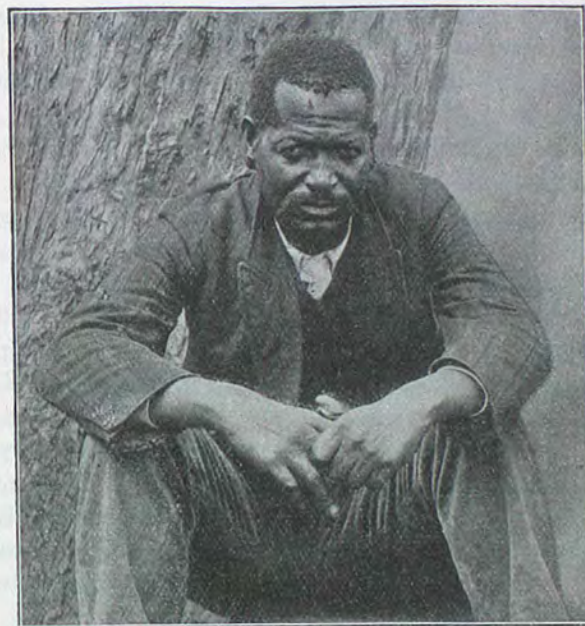
Kwā vumelan' abanumzan' abatatu ba beLungu ngo-kuti: Kuhle kw-enziw' umdhlalo eLondon, ukub' ama-Ngisi a bon' imikuba ye-zwe la kwa Zulu. Kwase ku funw' abantu bo kw-elekelela ku lowo mdhlalo. U se tola tina-ke uMr. Stuart.¹ U se cel' enkosini yetu, uMqolombeni, na senkosin' enkulu ya seMgungundhlovu; naye u se hamba nati.

Sa suka ngo mkumbi, "uSaxon"; si suk' eTekwini nga sekupeleni kwe nyanga ka July. Si hamba njalo si no Mr. Stuart kanye no Kwili ka Sitshidi, ikehla. Mina, ubaba uNgini. Emkunjini sā tolana no mSutu; yena-ke e qond' eEast London. Se-nel' uku-suk' eTekwini, sase si ngen' ulwandhle o lu no laka. Se si hlanza-ke sobabili. umSutu ka hlanzi, ngob' u se jwayel' ukuhamb' emkunjini. Ku kona ne Kula futi, e li-ya kubo; nalo li ya hlanza.

Umkumbi wa hamba waze we-mis' eEast London (eMonti). U su dhlula lapo, u yo-mis' eBayi,²—lapa kwa kitshw' izimpahl' eziningi. Site si suka lapo, sabuye sa hlanza; saze sa fik' eKipi.³ Lapo-ke, se ku

¹ Umenzi wa lel' ibuku.   ² Port Elizabeth.   ³ Cape Town.

hlanza mina ne Kula sobabili, ngoba ku Kwili kwase ku tand' ukuqina. Ngaze nga-ti: "Kwo lukul' ulwandhle, o lu ngapambi kwa seKipi, ku yo ba njani nje, loku ngi

UMANDHLAKAZI KA NGINI.

(wa kwa Sitshi, kwa Qwabe.)

Uyena-k' o xoxa le ndaba. Unina kwa ku indodakazi ka Zulu ka Nogandaya, iqaw' elikulu la kwa Zulu, ku Tshaka na ku Dingana.

hlanza ku lolu, lap' umkumbi u hamb' u hambe ubuy' u-me?" Kanti, ilapa se ngi zo pupa-ke.

Ngi pupa ku fik' indod' emnyama, uFulela ka babe-kazi, e se-ti kimi: "A u sez' uku-hlanza." Kant' u se valile njalo. Umkumbi wa hlal' olwesine no lwesihlanu,

wa suka ngo mgqibelo. Se ku-zwakele-ke ukut' izizw' ezikulu ezingapetsheya, zi xabene.

eKipi sa vakatsha pakati kwo muzi. Sa bon' indhl' enkulu ye bandhla le-zwe; ¹ sa bon' isitombe e s'imisiwe se 'Bunu e la fika kuqal' eSouth Africa.² Izwe la seKipi lihle, sengati e la sEngilande. Ku kona fut' intab' enkul' enhle, e senhla kwo muzi.³ Imigwaqo yakona i tshayelwe nga mapulangwe.

Se ku fik' umuntu o pum' eRhodesia, wa kwa Kumalo; e ya u'fund' eMelika.⁴ Lowo-ke, u se hamba nati.

Site si pum' eKipi, umkumbi wa u su pelekezelwa zinyon' ezimhlope; ezinye zi mnyamana. Zihamba zi cotsh' ukudhla o kuhamba ku citwa lap' emkunjini. Zi penduke ntambama, zi buyel' emuva; ekuseni se zi fikile futi, njalo; kwaze kwa pel' amalang' a lisonto zi si pelekezela. Uma ngi zi buza ku beLungu, ba-ti zi lal' eKipi.

Se si qond' eMadel.⁵ Kwe-zwakal' utuli lo kulwa; se lu-zwakala ngamandhla. A ku ngabe ku sa-yiwa eMadel njenga semihleni; ngoba futi ku kon' amaJalimana kona lap' emkunjini wetu; a ngene se si seKipi. Kwatiwa a ku sale se ku qondw' Engilande. Sa hamba njalo, saze sa fik' ePlymouth, emagwini, emapetelweni wo mhlabati wa sEngilande.

Se ku fik' osayitsheni-ke ⁶ lapo. Se si balwa; si kitshw' emkunjini ngo kubalwa; si ngenisw' emkunjin' omncane. Si ya puma lapo, se si ngen' esitimeleni e si hamba pansu. Sā puma ngo 8 a.m. nga leso sitimela. Sa hamba njalo; se si qond' eLondon impela, nga sempumalanga.

Se s'etuk' umLung' u se ngena no kudhla, kon'

¹ Parliament Buildings.

³ Table Mountain.

⁵ Madeira.

² Jan van Riebeeck.

⁴ North America.

⁶ Amapoyisa.

esitimeleni lapo, si hamba ngo 1 p.m. A s' azi ukuti lowo mLungu u tshelwe ubani ukuti si lambile. Se si-dhla-i-dhla inyama, ne tiye. Se si suta. Sā fik' eLondon ngo 3 p.m. Sa puma nganxanye isitimela. Izimoto ¹ a ngi z' azi e za fika lapo (ubuningi bazo); za ba luride nje.

Sa fumanis' umLung' o-ze kitina, induna ya *setheatre*.² Sase si ngen' ekebeni, sa-y' endhlini lapa sā ngenisa kona. Sa fik' imqal' i si buhlungu, si 'bek' izindhlu; si bon' izindhlu e si nga bonanga si zi bone—ezinkulakazi—zi kule kakulu. A zi fulelwa ngo tayela; zi fulelwa ngo kete ezinye, na nge sitini.

Saze sa ngenis' endhlini lapo. Sase si-piw' itiye. Se si hamba no mLungu lapo, uMr. Dunnett. U se s'alusile njalo, ukuba si nga duki. Sa si yo lahlek' impela, si nga bonwa, ukuba wa ye ngeko; ngoba ka si y'az' indhlu, a si ka yi fundi. U se si kombisa zonk' izindhlu e zi pakat' eLondon. U se si kombis' umful' omkulu o hamba pakati kwo muzi (uThames). Lowo mfula u ngang' oTukela; u hamb' izikebe; u hamb' otshetsh' abancane; n'eny' into eninginingi e ngi nga y'azi. Sase si wu buka lowo mfula, sibuye si buya.

Sekuti si hamba, kwase ku qamuk' umLungwan' omfutshanyana nje, u pet' isigubu; u ya si tshaya, u si beta ngo nyawo, bese si kala son' isigubu. A si boni ukuti si kala kanjani; size si sondele nati. Sifika si ya m buka; si m 'beke ngoba na bakubo ba ya m buka, ba ya m singa. Wa dhlula. Sase si hlala nje-ke endhlini.

Sekuti kusasa, u se-t' umLung' omkulu, ake si yo buka zonk' izilwane ze-zwe lapa zi butene kona. Sa hamba nay' uMr. Dunnett, e hamb' e s' alusile njalo.

¹ Motor cars.

² Globe Theatre. Indhlukaz' enkulu, lapa sa si zō dhlaela kona.

uDunnett u-de e-ti: "A ku hanjwa lapa, hambani la." Sa funyanis' izilwane lapo. Kw-akiwe isiduli esikulu; ku igquma.

Sa funyanisa ku pum' amabhele,¹ izilwane ezimnyama—e ziti a zi be ngapezu kwe-nja. Umuntu zi m buka nge zinhloni. Ziti 'yanga', sengati a zi m boni. Sa fumanis' izilo. Sa fumanisa amabubesi; sa fumanis' imfene e si nga y'azi, e no mlom' obomvu, ote xubu. Sa fuman' izilwanyazana za manzi e zi na maziny' amade, a pum' emlonyeni.² Imkono i 'bek' emuva. A si hambi nge mkono, si hamba nga mazinyo. Imlenz' i kona; i ya hamba kancane. Uboya sengati o bo mtini. Zonke ke izinyoni ze-zwe zi gewele lapo.

Nga funyanisa ubejana; nga funyanisa indhlulamiti: nga fuman' izindhlovu; nga fuman' ingwenya; nga fuman' inhlwati; nga fuman' ikamelo;³ ne dube. Inyamazan' e si nga yi bonanga, inyati. Zi ya-dhla njalo zonke lezo zilwane. Sa buka sa buka, saze sa katal' amehlo. A ku buki tina sodwa njalo, umunt' u buk' a buk' a buke, a bè se tol' indawo yo kudhla kona lapo. Ku gewel' abeLungu, izibukeli. Na kusasa ku yo be ku gewele—zonk' izimini. Se si katala lapo, se si goduka, si-y' endhlini yetu.

Ku kon' abafanyana eLondon, a b'anel' uku-m-bon' umunt' otungile, ba bon' isicoco, ba bon' e nga zi fakil' izicatulo, ba tshelane bonke; bese be-za be zo m buka. Waze w'enyel' uKwili manje, wa-ti: "Kade be ngi buk' abeLungu!" U se dumel' izicatulo ne sigqoko. Ba dumal' abafana, a babe ba se-za.

Ngob' emgwaqweni ba be qom' uku-m-vimbela sengati a nge-ma nje, ba m buke nje. Mina, e ngi fak' izicatulo (e ngi nga lungile), ba ngiti xabe nje, bese be

¹ Bears.² Seals.³ Camel.

buk' uKwili; ba nga ngi naki. Ba bon' e nga fake sicutulo; ba bon' isicoco. Ba ku tanda kokubili; a ba kw-azi. Ku bukel' abafana ne zinsizwana, na madod' amanye.

Kwati nge liny' ilanga, sa hamba s'ehla, sa bang' endalini ya maJuda. Kwati lapo, kwa fik' abeLungu ababili abakulu. Ba m-mis' uKwili. abeLungu baningi ku leyo ndawo. Ba m buka-k' uKwili. Ba m pat' enhloko, lapo esicocweni, ba-ti: "Ini lena?" Ba pata pezu kwe sigqoko.

umLungu, e si hamba naye (uMr. Dunnett), wa-ti: "Isicoco." Ba-t' abeLungu: "Si ya cela, a ka sus' isigqoko, si bone." Wa si sus' uKwili isigqoko. B'anel' uku-si-bona nje abeLung' isicoco, be-za nga makul' amajubane. Kwat' abanye, loku ba ya tengisa lap' endayini, ba tshiya, ba putum' uku-yo-bona lokuya. Kwat' a ba fike kuqala, ba tand' uku-yo-si-pata nge sandhl' isicoco. W'al' uKwili. Nga-ti mina: "Ku lab' abagijimayo a be-za kuwe, ba zo si hlutula ba baleke naso, ngoba ba tand' uku-si-buka."

Ngo ku-si-mboza kwake uKwili, be-ma bonke; a babe ba se-za. Ba fika se be-za ngabanye, be cel' ukuti a ka ba tshengise. U s'al' uKwili; ka sa vumi. Abanye ba-ti a ba bek' imali. uKwili ka sa vumi, u se hamba. abeLungu ba qinise ngayo yonk' imzila ba zo buka. Kodw' uKwili w'ona, ngoba nga-ti a vunule ngayo yonk' into, ati, ma e-y' enkosini kiti, a vunule ngayo. W'ala. Ukuba w-enze njalo, wa ye se hamba ngo ku qwayizela, kwa ku yo bukeka kakulu.

Sekuti, nge liny' ilanga, se si ngen' emkunjin' omnecanyanyana, o hamba ku lo mfula (Thames). Se s'enel' ukudhl' iblakfesi,¹ se si ngena kuwo. Se si w'enyula.

¹ Breakfast.

Se si fika kwe nkul' indhlu, o kwa kutiwa e ye ndun' enkulu ya sendulo.¹ Y'ākiwa nge sitin' esincane. Pakati kwayo, kwe ziny' izindawo, ku mil' utshani; bu tshaliwe, buhle.

I nkulu le-ndhlu—i bomvu. Ku kona zonke nje izimpahla. Ku gewel' abeLungu a ba zo yi buka. Ku tshalwe yonk' int' enhle ku leyo-ndhlu, ngapandhle kwayo. Saze sa puma ngo 2 p.m. kona. Se si buya s'ehla, si ngen' emkunjini e be si-ze ngawo. Se si buya. Si dhlul' umuz' omkulu omunye wa seRichmond. Se si fik' ebusuk' eLondon, ngo 8 p.m.

Nge liny' ilanga se s'ehla, si yo buk' umfanekis' omkulu²—lapa nga bon' intombazana yo mLungu i pum' esitini. Ka nga bona mina ukut' umLung' u pumapi, lok' isitini sengati s'akiwe, si hlangene nje. Wa-t' umLungu ka si kwele,³ si yo bona. Nembala, sa kwela; ku kwele ne zinye izibukeli za beLungu. Safik' i ngek' imbobo la e pume kona; ku idwala nje. Kwa ngati umlingo nje.

Lapo-ke, sā bona futi eminy' imling' eminingi, e se ya si kohlwa, ngob' imlingo ya sEngilande a kuko munt' o nga yi qeda. No mLungu a nga yi qeda ngob' e pet' ibuku. Ngoba, no muzi wakona eLondon, a ngi-tsho ukuti ba ya wu qeda, uma be hamba nge zinyawo; uma ngi buka nge-so lami. Imgwaqo yakona u ngaz' uti wena muntu, i ya gudhlwa; njenge-ndhlu ya bantu.

¹ Hampton Court. Indun' enkulu leyo kwa ku uCardinal Wolsey (o wa zalwa 1475, wa-fa 1530).

² Maskelyne and Devant.

³ Pezu kwe platform.

12

UKUWELA KU KA MANDHLAKAZI NO KWILI,
BE-Y' ENGI LANDE, NGO AUGUST, 1914

II

Ku kon' indhlu eLondon e na masotsh' a vunule zonk' izimini.¹ No mLungu ka dhluli ku lawo masotsh' e nga wa bukile. A kwel' emahashini, mabili nje; a vunule nge zigqok' ezimhlope, zi leng' int' enhle, ingati imhlope—a ng' azi noma ini kona lokuya. Amabulukwe a mhlope qwa, amapataniso a mnyama. Amahashi e-m' emnyango o indiringi.² Omunye u-mi ko wak' umnyango; omunye u-mi ko wak' umnyango. Umnyango (o pakati kwabo), o ngen' abeLungu abahambayo.

Nge liny' ilanga, sa hamba sa-y' endhlin' enkulu ye sonto.³ Ngi-zwa ku-tiwa e ya seChurch of England. Saye sa ngena kona; sa kupuka, sa-ya pezulu. Sa fika lap' indhlu i indiringi;² kepa, um' umuntu e kude njeya, a be se-t' omuny' umuntu o lapaya kude naye, a nyenyeze, a be se-zwa yena lo o kude futi.⁴ Lapo, ngā-fike nga tol' isimangaliso ngo mkuba o wenzeka ku leyo-ndhlu.

Sa dhlula. Sa kwel' isikat' eside, si-ya pezulu, ku yona leyo-ndhlu; si hamba si pumula. A si yi qedanga pezulu. Sati, lapa si pumela kona, si nga yi qedile ngapezulu, nati kwase ku fik' ukwesaba lapo, s'esaba sengati si zo ku-wa; se si pezulu kakulu. Umuzike lapo, wa seLondon, sase si wu buka kahle *wonke*,

¹ Horse Guards.

² Archway.

³ St. Paul's Cathedral.

⁴ Leyo ndawo-ke kutiwa: Whispering Gallery.

izinhlangothi zonke; kodwa si nga wu qedi uku-wubuka. Si nga wu boni umkaulo wawo, lap' u kaula kona.

Into e sa yi bona lapo, e ya si 'qamela se si pezulu, sa bon' ibuloro lapaya pakati no muzi.¹ Sa li buka njeja, kuwo lo mfula e sake sa hamba ngawo (Thames). Ibuloro se si li bona li vuleka; se li kamisa. Li dabuka pakati; l' ahlukane, li kamise. Se li kamisile, se si pum' isitimela sa manzi, umkumb' omkulu; u y'enyuka, w-enyul' umfula. Ngo kupuma kwe sitimela, ibuloro se si bona se libuye l'ehla, se li hlangua, liti ngci.

Kwase kuti, nge liny' ilanga, sase si-y' endhlin' enkulu e ne zitombe zonke za makosi, ne za banumzan' abakulu bakona; na makos' eziny' izizwe nje.² Lapo-ke, sa buk' abantu, abeLung' abaningi, sengati ba ye-zwa nje; kanti a be-zwa. Wa-t' uKwili, ukub' a bon' ukut' a ba kulumi lab' abantu: "Ngi zo gula, loku lab' abantu a ba kulumi!" Wa-ti ku Mr. Dunnett: "A si hambe. Ngi zo pupa kabi ma se ngi lele!" Namanje, uKwili wa ye y' esaba leyo ndaba ma i zekwa, na la emakaya.

Nge liny' ilanga, nge sikati si ka 1 p.m., se-zwa ukut' iNkos' enkulu ye-zwe i-za kw-enkul' indhlu yayo,³ kon' eLondon. Safika se-ma, sa peta na beLungu a ba zo buka yon' iNkosi. uMr. Dunnett wa si bik' enduneni e kona lap' esangweni, wa-ti: "Nampa laba ba kwa Zulu, ba zo bon' iNkosi."

Kwafika kwat' ohlweni lwa beLungu, lapa lu pela kona, nga sesangweni, ya-t' induna a s'ime kona lapo-ke. Se-m' umzuzwana. A qamuk' amakalish' amatatu. E la bafana be Nkosi elipambili; ngiti batatu. Kwase ku qamuk' iNkosi kwe li pakati; i ne Nkosikazi no mNtwan'

¹ Tower Bridge.

² Madame Tussaud's.

³ Buckingham Palace.

omkulu.¹ Kwase ku qamuk' amakosazan' a gcin' emuva. Sase s'etul' izigqoko lapo, si bingelel' iNkosi.

Ngā yi bona lapo-k' indhlunkulu yonke; iNkosi, ne Nkosikazi, na baNtwana bonke. Ngi ne nhlanhla mina, wa kwa Mandhlakazi, ngob' iso lami lake la bon' indhlunkulu yonke ya sEngilande. Ba kwel' amakalitshi bonk' a fanayo; na mahash' a ye fan' onke; abomv' onke, amtoto, sengat' a gcotshwe nga mafuta; a ya ewazimula. Ngiti, ma ngi wa zekel' amadod' akiti, a-ti: "Hau!" A kamis' imlomo, a-ti: "Le nhlanhl' engaka wa u yi tate-pi, ukub' uz'u fike na lap' uyihlo uNgingi e nga bonang' az' a fike?"

Si wela nje, si-y' eTheatre² la seLondon. Ku kon' abeLungu ababil' abakulu, uMr. Oscar Asche, no Sir Rider Haggard. Si bizwe ilawo makosi lap' eLondon. Si yo dhlala ngo msebenzi ka Mameena (Mamina), umdhllalo ka Mameena; umdhllalo ka Mbuyazi; ngo mdhlalo ka Cetshwayo; ngo mdhlalo ka Saduka; ngo mdhlalo ka Zikali; no Mbezi, no Masapo, no Allan Quartermain (umLungu). Ba-t' a kw-enziwe lowo mdhlalo-ke.

Safike sa w'enza lap' eLondon. Sa fumanisa n'abantu ba seMelika³ be ngamatshumi a isitupa, se be hlangua na bafazi babo. Ku kona futi na beLungu pakati. Tina-ke, si yo fundis' abeLungu ukukehl' ujobe; no kusina; no kugcageca; no kuhlabelela. Laba ba seMelika, kanye na beLungu, no mesisi, si ba fundisa loko. Si ba fundisa no kugay' umbil' etsheni; no kugay' ukudhla nje. Amadoda si wa fundis' ukugiya. Ku qala ku giy' uKwili kuqala, bese ku giya mina futi. Bese be lalela-ke lab' a ba seMelika.

¹ Prince of Wales.

² The Globe Theatre, Shaftesbury Avenue.

³ Abansundu.

Kwa kutiwa: "Obāla! Obāla! Obāla!" uKwili u giya u se vunule, u se pelele; u se fak' umnyakanya, wa fak' umqubula, wa fak' amapovela, wa fak' izingeqe (amatshob' amhlope). Sa ba fundis' ukubula kwe zangoma, no kubonga, no kukuleka, ukuti 'Bayede'; ngoba si kuleka njalo, ku kon' uMpande, indod' enkulu yakona. Sa ba fundis' ukuhlala pans; ukuhlala nge ncele; amadod' a hlale pans' a zinze, a hlal' izitanga. Sa ba fundisa no kufakwa kwe zimpahla e si fika nazo, si puma nazo kwe lakiti.

Lezo mpahla za tengwa kwa Zulu. Zi ne zihlangu, na matshoba na mabetshu, ne mintsha, ne zidwaba, ne ziqova, ne mqubula, no gungube, ne mizezo, ne mqele, na mawisa, ne zagila, ne mkonto. Ku kona konke, ne silulu, na maqoma, ne zimbenge, ne nsema, ne zikaka za makosikazi, ne mintsha ye zintombi. Kwā pel' amasont' a isitupa be fundiswa. Ba funda nje, kahle.

Kwati, se be fundile, se be kw-az' uku-giya, wa ngen' umdhlalo. Sa butana sonk' isizwe sa beLungu. Wā bukeka kahl' impela lowo mdhlalo. Wa nambiteka, wa mnandi. Kepa sā fik' izizwe zi xabene, z'ilwa, zi bulalana. Kwa ilap' amaNgisi nawo a se nyukubele; a se tand' uku-yo-bek' okubi. Wa u su dhlal' inyanga yonke si se kona tina. Sā wu tshiya pakati tina. Sabuya sa wela.

Sati, si nga ka buyi, sa kalel' ukuti: "Wo! Sengati si nga-ke si bone lapa ku tungwa kon' izingubo, na mahe-mbe, na mabantshi." Be si fun' uku-ku-bona konke. Kepa-ke, izindawo za zi nga sa hanjwa kahle zonke lezo. Sa pumelela ku yona yanye indawo e no mtshini¹ we zingubo zo kulala; lapa ku gaywa kon' uboya be zizabu. Sa ku buka kwa kuhle loko. Sa buka no

¹ Machinery.

kutungwa kwayo; sa buka nokub' i si kanywa, nokub' i si nqunywa, i si yenziw' ingubo. Sa buka no kupotwa kwe zintambo, o ku izon' e z' aluka zona lezo ngubo.

Sā wel' izwe se li libi. Kodwa noko, sa hamba kahle si-ya pambili, na lapa se si buya. A sa sola lut' emanzini. Saze sa fika kahl' emakaya. Sati si fik' emakaya, kwatiwa *kade* sa-fa; ka si fikanga na sEngilande. Sa ba hlek' insin' abantu ba semakaya; a b'azi luto.

Ukuwela loku, ngi ku funyanis' ukuba ku int' enkulu. Um' umuntu e-ke wa wel' amanzi, lapa petsheya ku mnandi umunt' e se fike kona. A ng'az' ukuti, nga ku buk' ubunandi nje, omunye a nga ku buka ku be kubi; kant' omunye, o zi hambele nje, ku zo ba kon' izinto e zi m ncinza-ncinzayo. Mina ka ngi ncinzwanga luto, ngaze nga buya nje; ngoba mina nga buya ngi nga ka deli. Nga ngi sa tanda kakulu. Sā hlangabezana no moy' omubi we-mpi.

Kodwa umuzi wa seLondon, ngo buhle bawo, u bukeka kamnandi nge zinto zonke zawo ezimnandi. A ngi-tsho ezidhliwayo zodwa; ngi-tsho na nge moto;¹ na nge kalitshi; na nga mapoyis' akona, a-mi kahle. Into yakona, e nga fika nga yi buka, i ne situnzi esihle, amapoyisa, ngoba ngek' a dukise muntu. Ngoba, nom' u nga duka, u nga-ya kulo, li ku-s' endhlini yako, lap' u hlezi kona.

Ngob' izinto zakon' ezimnandi, ngaze nga buya ngi nga bonanga luto o lu limala pambi kwami; ngi nge-zwa luto nge miny' imigwaqo futi. Kodwa mina, ngi babaze ngi bon' abantu be ngango tshani; kepa ngi nga bon' umuntu o limalayo. A ngi bonanga ngi bon' umunt' o-we pans, e dakiwe. Nga m bon' emunye e banjwe abeLungu e dakiwe, be m lamula;

¹ Motor-buses.

e-lwa nabo yena. Nga bon' ukut' u banjwa isixuku e si ngaka nje, u dakiwe; a ka sa lalele noma be m kuza. Nga geina lapo.

Into yakona e nga yi bona, inkwezane e nga peliyo pakati kwo muzi. U qabuka nge liny' ilanga li balele; nge linye, li ngaze la bukeka kahle, li be lufifi. Into yakona fut' e nga yi bon' ukuba umunt', um' e hamb' e kamisa, ku ngen' umoya, w-enz' izikohlela zi be mnyama. A ngi kw-azi loko ukuba kw-enziwa yini.¹

Int' enye; kwāti, nge liny' ilanga, sa bizwa umfo ka Sobantu, wa-ti a si bo hambela kuye; sa hambela. Wā si busisa lowo mLungu kakulu.

Ngā fumanis' abeLungu ba sEngilande be nambita uma be bon' umuntu.

13

UGUNQUGUNQU²

(Inganekwane)

ISALUKAZI sa si-ye kwa ndodakazi. Izwe ku indhlala. Sa fika kona ku linywa. Na kona ku indhlala, ku-dhliw' amasi. Sa-ti: "Ngi tand' uku-lima ngedwa, ngoba, mntanami, u lima no mkwenyana wena." Wa-t' umkwenyana: "Dhlan' amasi, mame." S'al' isalukazi. Sa-ti: "Ngi ngeke nga wa-dhl' amas' a semzini, mntanami." Nebala-ke, sa lima sodwa. Kanti, sit' ikona si zo dame

¹ eLondon, ebusika, ku baswa njalo, ngoba ku makaz' isibili. Ku basw' amalahle; izinkun' aziko. Amalahle lana, a ne ntut' embi, emnyama. Ngoba-ke izindhlu za beLungu eLondon zi ning' kakulu, zi qed' izwe (zi loku zi tunq' intutu zonke enjalo, e nga nqamukiyo), umoya u ya penduk' uz' u be mnyama. Iwona-ke o wenz' ukuba izikohlela lezi zi be mnyama (nxa ku sebusika). Ehlobo ku ngecono, ngob' umli' u nga baswa ngamandhla, njenga sebusika.

² Isilwan' esikulu esimpofu, e sa si nga pezu kwe ndhlovu.

si buya si yo kw-eb' amasi, kanti si w'alile. Si fik' ekulimeni. Si hlwayele, si-ti: "Um'ali we ndima u ya z'alela." Si-ti: "Geja, zi lime!" Bese si suka, si buya, si-y'ekaya.

Sifike si tat' izinkobe; si zi gaye. Si tat' imbenge yo mkwenyana; si tel' umcaba. Si tat' isigqiki so mkwenyana, si hlale, si qotshame. Si kumul' isidwatshana; si si lahle lapaya. Si tat' ibetshu lo mkwenyana, si bince. Bese s'etul' ukezo lo mkwenyana, s'it' amas' okambeni. Si wa vube; si wa-ke-ke ngo kezo. Si-ti: "Ngi za ku-m-enze njani na?" Si-ti: "Ngi za ku mu-ti 'ndi'! Ngi mu-ti 'kwahle!'" Size si sute. Bese si puma-ke; bese si gez' ukamba. S'it' amanz' eguleni. Bese si puma-ke, si hambe si-ya ko lima.

Ba fike ntambama, se be vela ko lima. Yafik' indo-dakazi ya fudumez' izinkobe. Ya zi gaya. Ya tat' igula, yat' i ya cataza. Kwa pum' amanzi. Ba-ti: "Loku kw-enziwa ini? Loku kade ku ng'enzi na?" Kwa-sa futi kusasa. Kwa hanjwa kwa yo linywa. Sa-t' isalukazi: "We! Ngi bizwa ini na? Ngi bizwa amagul' abantwana." Sase si suka si buya.

Kant' umkwenyan' u lel' emsamo. Safika sa vula. Sa ngen' endhlini. Sa tata fut' izinkobe, sa gaya. Sa tat' imbenge yo mkwenyana, sa tel' umcaba. Sa tat' ukamba lo mkwenyana, sa tulul' amasi. Sa tat' isigqiki so mkwenyana, sa qotshama. Sase si tat' isidwatshana, si si lahla lapaya. Kanti si kw-enza konke nje, umkwenyana nang' emsamo! U se vez' amehl' ezimbizeni. U ya si buka.

Sa-tsho-ke futi, sa-ti: "Ngi za ku-m-enze njani na? Ngi za ku mu-ti 'ndi'! Ngi mu-ti 'kwahla!'" Site si sa-tsho kabili, wa vuk' umkwenyan' emsamo. Wa vukis' o kwe mamba. Wa-ti: "Hau!" Wa pinda, wa-ti:

“Hau! Uwe kanti lo, mame, o ng'enze nje? U ngi bulala nge ndhlala, kanti ngā-ti dhlana, w'āla. Wo! Mame, ngi za ku tshaya nge nduk' elukuni, ngoba u umame. A ngi soze nga ku tshaya nge nduku le (epa-twayo). Uku-ku-tshaya kwami, ngi-ti, mi, nas' isigubu! Hamba, u-k' amanzi la ku nga kali kona sele.”

Nebala, sa hamb' isalukazi. Sa fika esizibeni. Sa-ti: “A kuko sele la?” Lat' ise: “Xo! Ngi kona!” Sa dhlula. Sa fika futi kwe sinye. Sati: “A kuko sele la?” La-ti: “Xo! Ngi kona!” Sa fika kwe si nga dikizi. Sa-ti: “A kuko sele la?” Kwati nya! Sa pinda futi, sa-ti: “A kuko sele la?” Kwati nya! Sā-ka. Sase si hlal' emtunzini. Ku kon' umut' omkulu. Sase si puza kuwo la manz' a sesigujini. Kwase ku mil' izimpande emuva. Sa sate si ya suka, kwa tula kwati ngqi!

Kwase ku qamuk' izintenetsh' ezimbili. Za-t': “Ubani lo o semtunzini we nkosi na?” Sa-t' isalukazi: “Imi, baba! Be ngiti ngi ya pumula; se ngibe ngiyate ngi ya suka, sekute ngqi izimpand' emuva!” Za-t' izintenetsha: “Hlala! U ye-z' uGunqungu!” Sa-t' isalukazi: “Nga-ke nga zi laya, baba!”

Kwa qamuk' ocakide-bo-gcololo, be babili futi. Ba-ti: “Heheyi! U hlekwa yiti, u hlekwa icala. Ubani lona o semtunzini we nkosi na?” Sat' isalukazi: “Imi, baba! Be ngiti ngi ya pumula; ngase ngiti ngi ya suka, kwati ngqi izimpand' emuva.” Ba-ti: “Hlala! U ye-z' uGunqungu!” Za fika zonk' izinyamazana, nazo za-tsho njalo.

Bala! Wa qamuk' uGunqungu. Za suka zonk' izinyamazana, zi yi hlangabeza (inkosi). Za-ti: “Nkosi! Gunqungu! Mpipi wa bahlupekayo! Ku kon' o ku hlupekile lapa, izinqe se zite mbe, pans—emtunzini

we nkosi.” Bala, ya fika. Ya-ti: “Ubani lo o semtunzini wami na?” Sa-t' isalukazi: “Imi, nkosi!” Ya-ti: “U funani lapa na?” Sa-t' isalukazi: “A ng'azi, nkosi. Ng'enziwe izinqe. Mina, be ngiti ngi guqa nga madolo, izinqe za fun' uku-hlala pansi. Kanti izona e zi zo ngi kolisa, zi vum' uku-mil' izimpande. Se ngibe ngiyate ngi ya suka, sekute ngqi izimpand' emuva.”

Ya-t' inkosi: “Ngi za u'-ku-dhla. Kodwa manje nge suti; ngi ya u'-ku-dhla kusasa. Inkosi ya-ti a ku suk' onogwaja, na matenetsha, ne zimbila, nō cakide, ba yo lala ku son' isalukazi. Ba si 'beke, si nga hambu. O yo si kumula, u yo bonakala nga mazol' ekuseni. Bo bulawa bonke. Nebala, za hamba lezo zilwanyazana, za yo lala ku sona.

Kute, ebusuku, ba vuk' ocakide. Ba si kumul' isalukazi. Ba si twalel' isigubu. Ba si quba, baze ba si bek' eceleni kwo muzi. Ba buya-ke. Bafik' amazolo ba w'esulel' ematenetsheni. Kwa lalwa-ke. Kute kusa, isalukazi sase si nga seko. Kwa yo bikw' enkosini.

Kwatiwa a zi-ze zonke lezo zilwanyazana e be zi lele kona. Za pika zonke. Za-ti: “A s'az' ukub' u hanjiswe ubani.” Kwa vela kona o ku ucakide. Kwati: “Ngoba si pika sonke, nkosi, a ku 'bekwe a ba na mazolo.” Ya-t' inkosi: “U qinisile, Cakide-bo-gcololo, Mahlab' indod' i se-mi! A-ke si bon' izinyawo zenu nonke!” Nebala, za vezwa. A fiew' amazolo ematenetsheni.

Ya-t' inkosi a bulaw' onke amatenetsha, na nge nawo amazolo. Kant' a bulawa nje, a wenze luto. A bulawa ngenxa ka cakide. A bulawa, qede, a-dhliwa; ngoba kwa ku umteto wake uGunqungu ukut' a-dhliwe a suk' onile, a be inyama.

Isalukazi sase si fika-ke ku mkwenyana wake. Se

si-ti-ke: "Nank' amanzi, mkwenyana!" E se-ti-ke: "U su fike nawo na?" Sa-ti: "Yebo, baba!" Wa canuka, ngoba wa yeti si za uku-fa. Wa-ti: "Mame, ngi za ku ku pelekezela, u-ye kwako manje." Kanti ikon' e zo ku-m-bulal' endhleleni.

Wa fik' eblan' elikulu, la ku ngeko kona mizi. Wa-ti: "Mana lapa, mame." Wa ye se tshay' ikwelo. Kant' u biz' izilwane. Za fika-ke. E se-ti: "Hlala pansi!" Wati gxabalaza. E se m buza zonk' izici e zi kuyena. E be se-ti-ke: "Hlabelel', u tshel' izilwan-nyazana zami." Si-ti-k' isalukazi:

"Nga ngi-ye kwa mntanami!
 Ukufa ko ku z'enza;
 Nga vumel' ugovana,
 Unembez' e ngi pikisa."

Wa ye se-ti-ke: "Ubani yena o wa ye-ti: 'Dhlan' amas' ami?'" Saze sa-f' isalukazi, siloku sikade si hlabelela njalo; si nga sa-dhl' ukudhla. Wa buya-ke, e se bon' e se-file. Wafika wa-t' endodakazini yake: "Inja, e unyoko, yā sinekel' emgwaqweni." Kwa kupelake. Indodakazi yake ya kala, la e-zwa ukut' u-fel' endhleleni.

14

UBONGOZA KA MEFU, WA KWA NGONGOMA¹

uDINGANA wa ye-lwa na maBunu. Amabut' ake a katala. Izinduna nazo za-t' amabut' a se katele; a ku telw' emaBunwini. Ku telwe qede, ku kokw' izinkomo za maBunu ezādhliwayo, e zā susa le ndaba, ukuba ku-liwe nje. Kubuye ku kok' uPiti² nge ziny' izinkomo; o wakuqal' umhlambi, u ngo wo ku-tela, o wesibili u be

¹ Kwa Ngcobo.² Lo o wa bulawel' eMgungundhlovu.

o wo ku-kok' uPiti; o wesitatu, u buyis' izinkomo za maBunu ezādhliwayo. Ku coelwane-ke; nabo ba buyel' endaweni yabo, ba hlale, lapa ba b'ake kona, oBalule.

Kwa vel' uBongoza, wa-ti: "Mina, ngi za u'-ba-yenga; ku tatw' amabuto, a lale lap' ehlanzeni, a catsh' ehlanzeni le Mfoloz' emhlope. So ku tatw' izinkomo-ke e zi vam' ezimhlope, zi telwe yonk' indawo le, zize zi pumelele ngapetsheya kwe Mfolozi, ku ilo zi qale lap' oPate. Mina-ke, ngi zo ba tshel' ukut' uZul' u pelile; se zi-mi zodw' izinkomo. Na ba sind' empini, se be kukule ba hamba, ba qond' enyakato."

So ku vel' uNzobo,¹ u-ti: "U qinisol' uBongoza. Ehlanzeni si nga ba tshaya si ba qotule." Kwase kutiwa-ke: "Yebo-ke." Bala-ke, uBongoza wa hamba, wa-y' emaBunwini. Bala-ke, uZulu izinkomo z' enziwa njal' eMfolozi, na mabut' e-nziwa njalo ehlanzeni; a catsha, az' a kaul' oPate.

Wa fika uBongoza emaBunwini, e maruquruqu, e se mhlotshana paqa; so ku bonakal' ukuti: "Au! Nang' umunt' o se-felwe izwe!" Bala, u se zo konza. Wa-tsho njalo, wa-ti: "Amabut' a hambile, ka seko!" A-t' amaBunu: "U nga si kombis' indhlela na?" Wa vuma. A hloma. A hamba-ke naye.

U hamba pambil' eduze nje. Inkangalana e seMtonjaneni ba yi nquma; se be qamuka-k' oPate. Ummango wa soPate, o bang' eMfolozi, u-mi kabi, ute 'dwi,' njeng' eNkandhla. B'ehlik' emahashini; ba wa rola nga matomu. B'ehla be irele, umzila. Izinkomo se be zi bonile nabo, ukuti: "He! Zi qed' izwe!" Ku mhlope, ku mnyama, ku bomvu—imbala ye zinkomo.

¹ Ka Sobadhli ka Dhulukula. Eliny' igamu li ka Nzobo uDambuza. Wa ye indun' enkulu ka Dingana; e nga pambi kwake kodw' uNdhlela ka Sompisi, wa kwa Ntuli.

Yena wa-ti 'qatsha pambili. Wa hamba nabo. Ngokut' abapambili, bati gqitshi nje, lapa ku pel' ummango, se be ngen' ezihlahleni ze hlanze. A ba ka gibeli emahashini. Se b'etuk' uBongoza be nga sa m boni. Siti-siti ezihlahleni! Be-zwa nje, e se memeza, izwi lake, e-ti: "Ba pakati! Mabandhla ka Mjokwane ka Ndaba! Ngo-ke ng'izwe-ke!" U-tsho njalo, u ponseka pakati kway' imp' e catshile. Abanye ba ngalapa kwe-mpi, abanye ba ngale. U hamba nje, u se qondil' ukuti a ngi yi fake lapa, ngob' oluny' upondo lu lele ngalapa, olunye lu ngalapaya.

A vuk' amabuto; ba yi tshaya lab' a base beti gqitshi; ba b'ehl' emuva belu. Ya yisate i ya tatela, i si teleka ku won' amaBunu, a yi tshaya. Kā vum' uma ba sondel' eduze. Ngob' isibamu se be s'azi; ba ya s' esaba. Kade ya yi-lwa, be ba xotsha; i-lw' eMtshezi, na semaGebeni.

E-hla amaBunu, la a rol' amahashi. A pelela pansi, lapa ku pela kon' uPate. Ngo kupelela kwawo, a se kwel' emahashini. A se fumbata, a senz' imbokodwe, e se qonda kon' eMfolozi, e tshay' e tshaya kon' emahashini. uZulu u se damuk' izinhlangoti zombili. amaBunu uZulu a m dabula, a m ahlukaniisa pakati, a qond' eMfolozi, ezibukweni la kwa Nolele.

A wela, a qond' eMabedhlana. I za u'ti imp' elandelayo, ba penduke ba yi tshaye. A se qond' eZihlalo; a se qond' eDhlebe na seNhlazatshe; e se qond' okalweni lwa semaPiseni, ngapambili kwe Nhlazatshe, nga ku Ntabankulu. Amabut' a kwa Zulu, a sale kon' eMfolozi, e hamb' isipoli—se ku polile, a ku sa tshisi.

amaBunu ā hamb' a ya penduka, a 'beka nga seSitungwini. Kutwa a fik' eNatal' e pela.

15

IZIBONGO ZI KA DINGANA—II

uMzizinya,¹ u nga matunz' e zintaba; uFipa² lu indhlov' e na manxeba; uLuhlaza lwa nginyongo ye nyamazane. uMhlop' o wa kanya, ukusa kwa dabuka, Wa ngang' abazingeli ba kwa Mavela,³ E be be zingel' izimbongolwane.⁴

U sela li ntongande, la oBaleka; Li tabet' umtshiza, la w'etshata, Li ya u'-galela ngawo emaNkenganeni.

iNdhlovu le kulala, ku Ngqwambayiya, Ezinye zi ya lala, zi ya tokoza. uMvus' o mnyama, wa oSikaka, O vusel' abant' ukuhlatsywa.

Inkom' e kal' osizini kwa ka Nhlapo,⁵ Umlomo ya wu 'bekisa kwa Zulu; Izizwe zonke zi y'izwil' ukulila, Yē-zwakala ku Nhlapo, kwa Mlambo, Iye ya-zwiwa nga maNtungw' a kwa Sokumalo, amaNtungw' odw' e sab' uku-m-ehlela.

Izicuvezi⁶ a zi m hlabang' e-ya pambili, Zā libal' uku-m-buk' izinyawo, Za-ti: "Si ya ku-m-hlab' e se goduka"; Kut' e se goduka, zase zi libele Uku-bamb' izingxangxa⁷ semfuleni.

¹ Umzizima; ufasimba.

² Umbal' o mpofu.

³ Inkosi ya kwa Ngcobo, e ya i intanga ya oSenzangakona.

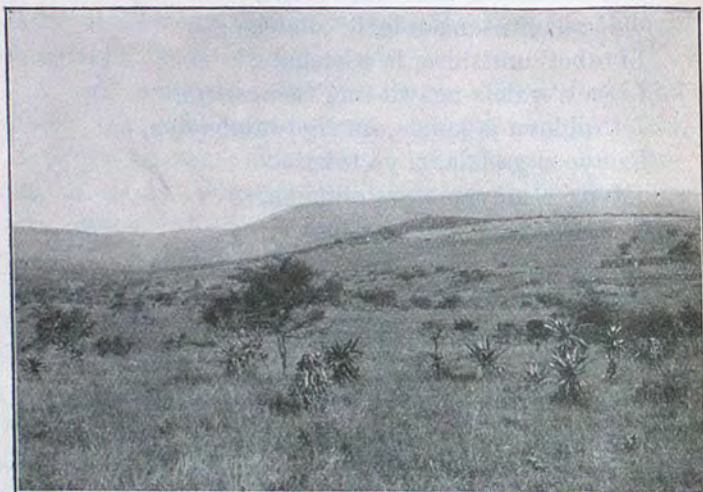
⁴ Loku o ku ngati izintutwan' ezimnyam' ezindizayo; e zi puma nxa li balele.

⁵ Kwa Mlambo.

⁶ Izicwe.

⁷ Amaselesel' a luhlaza.

Bantu, ni ne mhlobo nga seNsingweni ;
 Gijimani ni yo tshen' a ba kwa Matshobana,
 Nifike ni-ti : " Lu kulu,¹ lu ye-za ; lu ya nyelela ;
 Si lu fanisa no Ndaba, wa ko ka 'Bayeni.
 Si lu fanisa noPunga no Mageba.
 A ba kwa Matshobana b'elelesile,
 Ba zibukul' itshe li ne mamba,
 Se be jiyelwe no ku li sibekela.

Inxiwa la SEMGUNGUNDHLOVU (ngo 1914), umuz' omkulu ka Dingana. Umuzi wa u li fulatele lel' igquman' elimnyamana—isigodhlo-ke si seduz' impela nalo ; isango-ke li nga semfuleni (nga sebunxele).

O hlangane no dwendwe lwa maqikiza ;
 Wa-dhl' uNtanase no Nozinyanga, kwa Matshobana,
 Wa-ti ka ba yo bon' inkundhla yakit' eMgungundhlovu ;
 Wa-dhl' uNsizwazana, unina ka Mzilikazi, kwa Matshobana,

¹ Kutshiwo *uto* ; uto-ke, *impi* ka Dingana, e ya i yo hlasela kwa Mzilikazi.

Waze wa fika ngapakati kit' eMgungundhlovu ;
 Wa-dhl' uMahabulangweb'-i-sa-tshisa, kwa Matshobana ;
 Wa-dhl' iNsimbakazi-e-msila-lugaju, kwa Matshobana ;
 Wa-dhl' uKwababa-e-sa-mbat'-impaka, kwa Matshobana ;
 Wa-dhl' uMlom'-u-dhlel'-emeveni-njenge-mbuzi, kwa Matshobana ;
 Wa-dhl' uMhlan'-e-belet'-igudu, kwa Matshobana ;
 Wa-dhl' uMlomo-we-zinqaba, kwa Matshobana ;
 Wa-dhl' uGundane-ku-mita, kwa Matshobana ;
 Wa-dhl' iNkomo-i-kulala-ku-lukuni, kona kwa Matshobana.

16

UMLINGO WA SEBATENJINI

O wa sebaTenjin' umlingo,—Inkos' iti, nxa i hlezi, uGazi, ku 'bekw' amabele lapa nge siqabeto, eceleni kwake. Ngâpa ku be umbil' o womile. Na mabel' a womile. Ati-ke, nxa e kuluma, a-ti : " *Ha!* Ubani o nga pika nami ? " A capun' amabele nge sandhl' esinye. A zi kupul' izandhla, a z'imise, a zi 'bekise pezulu. E be se wa falakahl' amabele no mbila, nge zandhla zozibili. A citele ngapambili kwa bantu, lab' a kuluma nabo. Lawo mabele-ke no mbila *a se milile* ; a mile e wa-misile nge zandhla. Kw-esatshwe loko. Ku bukwe, kutiwe : " Umlingo ka Gazi mukulu ! "

A u seko-ke futi lowo muti, o wa w-enza loko. Wâ qedwa ukuba tina bantu, nxa ngi inyanga, imiti ngi y'azi, ngeze nga nikel' umntanami, ngi m fundise kahle. Ng' esab' ukuti u za u-angi-bulala ngayo. Kanti ka ng'azi ; ngi za u'qabuka se ngi-fa nje, ku kohleke uba i za u'fundwa kanjani, e se-fil' umuntu oyen' e be y'azi. Na namhlanje, abantu a ba ka ku hlakanipeli ukuti :

'Umuti a ngi wu tshengis' abantabami, ikona ngi nge yiku-fa nawo. Zi ya u'ti, kona se ngi-file, ba sale be w'azi'.

17

UMZILIKAZI KA MATSHOBANA

(Wa kwa Kumalo)

uMkATSHWA¹ wa oZimangele!²

O katshwe nge zind' izinyawo,

Na nge zimfutshanyana;³

W'al' uku-dhl' umlenze kwa Bulawayo.⁴

Inkubel' a ba yi hlabe nga manxeba.

uNkomo za vul' inqaba nge zimpondo,

Ngoba za vul' Ingome⁵ za hamba.

Inyanga ba-t' i-fil' uZulu,

Kant' i twasile,

I twase ngo Nyokana ka Mpeyana.

Inkon' e vele ngo bus' emdibini.⁶

Ubando⁷ a ba lu bande ba lu tshiy' uZulu.

uNyama ye ntini,⁸ ya oZimangele.

uNtshwintshwi⁹ ka Noyanda ka Ndaba.

Inkom' ete i sa godhla,¹⁰ y'eluleka.

¹ Bā m kahlelis' o kwe-nja. Wā qala wa hlaselwa uTshaka, e m xotsh' ezweni lake ngob' e delela; no Dingana futi u se m hlasela.

² Udadewabo.

³ Wā katshwa uZulu, e m kapela kude, ngoba ku indhl' e na mandhla; ne zizwan' a dabule kuz' e baleka, zabuye za m kapakapa ngo kwazo. Zi 'mfutshanyana'-ke zona, ngob' amandhl' azo mancane.

⁴ Wā nqab' ukub' a be induna ka Nandi (unina ka Tshaka); w-enqaba ngo kw-al' isito e s'abelw' izinduna. Isito lesu umlenze.

⁵ Ihlat' e li seduze na kwa Nongoma.

⁶ Umpandu; inqaba ya matshe. 'Inkone,'—kutshiw' inkom' enkone.

⁷ Ucezu.

⁸ Umtini.

⁹ Uku-ntshwintshwiza uku-kuluma nge-zwan' elincane.

¹⁰ Njenge nkom' e godhlel' inkonyana.

UMZILIKAZI KA MATSHOBANA.

Lo mfanekiso u tatwa ku "The Wild Sports of S. Africa" (incwad e ya lotshwa uCapt. W. C. Cornwallis Harris), ukuba ku vume uMr. John Murray.

18

O-KA-SIGUYANA (UNOMANTSHALI)

Kwāti, uMpande e hlez' emkandhlwini we bandhla,—
kwa qamuk' o-ka-Siguyana, intandokazi ye Nkosi, e
pet' imifino, kad' e yo y'ika ngapandhle. Wa yi beka ku
Mpande. Wa-t' uMpande: "Hau! Ini ka-Siguyana
na?" Wa-t' o-ka-Siguyana: "Imifino, Nkosi!"
uMpande we-zw' emlonyeni.

Ute um' e se-zwil' emlonyeni, ukub' imifin' i mnanidi,
wa-ti: "Hau! O-ka-Siguyana lapa, Zulu, u ngi nik'
imifino. Kepa, Zulu, ngi kohliwe, ukuti ngi yo be ngi
ding'epi n'o-ka-Siguyana lo, ukub' a pum' ehlatini a yo
ngi kelakelel' imifino e njenga le, uZul' e ngaka na!
Ngi yo be ngi citwe ubani ku la mahlat' akiti?"

Amadod' a be se l'enanela, e li bonga lelo gamu
lake, a-ti: "Ku yo be kw-enze njani ukub' o-ka-Sigu-
yana a nga ku kelel' imifino ku lip' ihlati?" I-tsho njal'
iNkosi, o-ka-Siguyana unina ka Mtonga. uMtonga
kwa ku uyena o wa ye-t' uMpande ku nga ba uyen'
iNkosi. E-ti: "Ha! ha! ha! ha! ha! Zulu! iNkos'
i yo vel' ematoleni." Base be bubul' oMapita, be-ti:
"Hau! Ingati wa bekw' uCetshwayo na?"

19

IZIBONGO ZI KA MPANDE—II

iNkwenkwez' e pum' izilwane za bikelana,
Ku bikelan' iKwezi ne Silimela.

Gijimani ngazo zonk' izindhlela,
Ni yo bikel' uMapita no Tokotoko,
Ni-t' impi ka yi bizwa iti,

Ni-t' i bizwa uMadela,¹
Ngowakiti kwa Malandela:
Wā del' izinkomo,
Wa zi nik' amadoda;²
Wa-t' a yo m hlabanela;
Wa-ti ihlati lo kupepela;³
Wa-ti li njenge la seDhlokweni.⁴
Wa-ti li ngubaba, li ngumama;
Wa-ti li nguNongogo.
Nge qand' ⁵ e li lodwana, nge la ko-ka-Ngotsha.

Intonga ⁶ ye tusi,
E ya sala kwe ziny' izinduku.
Abakiti ngi ba solile,
iNkosi yakiti ka ba yi tshelang' izibuko,⁷
Ba yi weze nge le zimvubu, ne le zingwenya.

Isikot' e si-tsh' eTokazi,⁸
Kwaze kwa-tsh' e si seGundunkomo.⁹
iZul' e li dume pezu kwa Maqongq' omabili,
La duma la zi tat' izihlangu zo Mbelebele;
La zi tat' izihlangu zi ka Bulawayo;
La zi tat' izihlangu ze Zinyosi;
La zi tat' izihlangu zo Dhlabedhlu;
La zi tat' izihlangu zi ka Nomdayana;
La zi tat' izihlangu zo Mgumanqa.

¹ uMpande.

² Izinkom' e za-dhliwa impi yak' eMaqongqo, mhla i cit' e ka Dingana.
Izinkomo wa zi dela, ngoba wa zi-p' amaBun' a ye m-lwela.

³ Ngob' u pepele kuw' amaBunu mhla e wel' uTukela.

⁴ oTukela, eduze no lwandhle.

⁵ uMpande; unina uSongiya ka Ngotsha.

⁶ Abanye ba-ti: "Insonga nge tusi." Kutshiw' induku e ya yi
patwa iNkosi, (yo bukosi); ingabe ya yi tandwe ngo cingo lwe
tusi ini.

⁷ Kutshiwo nxa i si-y' eMaqongqo.

⁸ ne ⁹ Izintaba za kwa Zulu, enyakato.

iNhlehlanyovane ka Ndaba!
 I hlehlele futi, ngo Bulawayo;
 I hlehlelel' izinkomo za maSwazi.¹
 Lalelani low' o memezayo,
 U memeza sengat' u ya kala,
 Sengat' u kal' isililo,—
 uMalambule,²—ba no Sidubelo,³
 Ba n'onina ka Penduka.
 Ba memeze be hlez' eMfihlweni;⁴
 Ba-ti: "Godhl' ekwapeni,
 Lukozi lu ka Ndaba, o lu mapikwabanzi;
 Lu fulel' oSomhashi no Fabase;
 Lu fulel' uNdengezi, e zalwa uMayibuka." ⁵

20

UKUFA KU KA MASIPULA

KUTE, ukub' amabut' a butan' eMlambongwenya, ukub'
 e zo ketela uSomsewu, (e se-file uMpande, so ku bus'
 uCetshwayo), kwa butanw' ekuseni, kwaze kwa imbude.
 Kwati, ngemva kwe mbude, ya-t' iNkosi ku Somsewu:
 "Baba, u nga-k' u linganise nge sibamu, ku bon' abafana
 bakwami na? Ba dubule nga semfuleni nga malwapu." ⁶

U se buyel' emabutwen' ake uSomsewu, ezinqoleni.
 I si-t' induna ka Somsewu: "A baz' ukw-etuk' abafana

¹ uMpande we-nel' uku-m-ahlul' uDingan' eMaqongqo, wa ye se buyel' emuva ne-mpi yake. At' ukub' a ku bone-ke lok' amaSwazi, a ye se zi kip' izinkomo zab' emihumeni, lap' e be zi catshise kona ku s'aliwa. uMpand' u 'bekile belu. U se kip' uBulawayo-ke, u-ti ka pindel' emuva a zi-dhle. Nembala-ke, wa zi-dhla, wa buya nazo.

² na ³ A ba ka Sobuza, kwa Ngwane,

⁴ Umuzi ka Malambule.

⁵ Wa kwa Yende.

⁶ Amabotsh' a nga fake nhlamvu.

ba ka Cetshwayo, ngoba ka ba s'az' isibamu na?" U se-t' uCetshwayo: "Ca! A ba seze b'etuka." Se be tshelwa-ke, so ku-tiwa: "Sondelan' eduze. Ni ng'etuki. Ni ya konjiswa. Inkos' i ya dhlala, i kombis' eny' iNkosi." Se be senza-ke. Se be-ti: "Du! du! du! du! du!" (kanyekanye). U se-t' umbayimbayi: "'Qū! Qū! Qū!" U dubul' umoya. A se-ti-ke amabuto: "Iya! Umoya; umoya lowo!" B'etuka, isibamu be nga s'azi.

U se-t' uSomsewu: "Nawe, ake ni linganis' o kwakini, e ni dhlala ngako. Ni nga w'enz' amaviyo. Ni nga suki ku leyo ndawo." Se ku tshayw' ingomane, ku tshayw' amarawu; a tshayelwa pezulu. I-me ndawonye. Se kw-etuk' amahashi, amany' a s'eq' utango, e ba lahla pansu; amany' a kwela pezu kwe zindhlu.

W'etuk' uSomsewu, noma wa yeti ba zo sina nje, e bona be nga pete mkonto. Wa-ti: "Hau! Ni ya ndi pamba na? Mntanami, u ya nd' etusa na? Ini lena, Masipula, na? U ya tand' ukuhlal' esihlalweni na? Nami-ke, ndi saze-ke ndi ku letel' abam' abafana." U-ti-ke uMasipula: "Qa, Nkosi! Ukwenza kwakiti." U-t' uSomsewu: "Ini po, loku ka n'etukanga na? Ini ukuba tina size se-pulwe nga mahashi na? Ingani ndi ni tshela na?"

U-ti-ke uMasipula: "Nkosi, nati ukwenza kwakiti. Ukudhlala kwakiti." U se-ti-ke: "Ndi-ti, mntanami, nami ndi¹ zo ku letel' abafana bami, a ba ngang' abafana bako laba. U nd'etusive; ngob' u ndi sus' esihlalweni, kwa-w' amahash' ami, kwa dabuk' izihlalo, kw'apuka konke." Kwa kubana. Kwase ku botshelw' izinqola e zi twel' umbayimbayi. Se ku hanjwa njalo, ku buyelwa kwa Nodwengu, lap' e be lala kona. Na

¹ Ukuti 'ndi' loku, uSomsewu wa ku fund' emaXozeni e se ngumfana.

lapo, kw-enel' uku-rwelela, wa suka waye wa dundubal' eMtonjaneni.

Wa-ti-k' uMnyamana: "Wa li bulal' izwe, mfo ka Mamba. Uti ku se ku Mpande ini? Wa li pata, wa li pata ku Mpande, wat' u su ku Cetshwayo, wa li bulala na? U su dinwe umbuso na? U rol' abe-Lungu, uz' u ba ngenise pakati; nga be vinjelwe kwa Gingindhlovu." U-ti-k' uMasipula: "Ut'¹ u-ze ku mntanake na? U zo m tshel' ukuti ka tele. Loku tina si tela nge zimpondo ze zindhlovu na?"

A se ya lala kon' eMlambongweny' amabuto, oDududu, oNokenke, oMbonambi (e zinsizwa), oKandempemvu, no Ngobamakosi—amabuto ashiyagalombili; wonke-ke a we zinsizwa, a ngamahlakosi.² Ku lalwa ku xatshenwe; ku xaben' uMasipula no Mnyamana no Ntshingwayo ka Marole. uNtshingwayo u vumel' uMasipula. uMnyamana u vunyelwa uHamu no Mavumengwana ka Ndhlela.

Kwa lalwa se ku-zwakele ukuti izinduna zi xabene. A se lal' amabuto, a lale no 'Tshalimana ka Masipula—u induna ye Ngobamakosi. Sokuti, la be lele, kute hū, se ku fik' abantu be baningi, be zo fun' uTshalimana na bantu bake—be-za nge sidumo. Kant' uMasipula ka seko na sekaya; u se twelwe isizwe sake sonke sa seMgazini (a ba pum' emakandeni bonke labo).

Ngo kuvuka kwa mabuto, a s'etuka, e se-zwa ku kalwa ngenhl' esigodhlweni—ku kal' abantabake, a ba isigodhlo. No Zulu wonke nje u se kala. Ku ya-sa a ku seko muntu; se ku landelw' uHamu, ne sizwe sake; nay' u se buya. No Mnyamana u se pum' e buya ne sizwe sake. U landelana no Hamu.

¹ 'uSomsewu o-t' u-ze ku mntanake.

² Nxa ibuto li nga pelele, li nga gewele, kutiwa ihlakosi.

uHamu u-ti ku mfowabo (uCetshwayo): "U ngek' u li buse!" uCetshwayo u se puma, u se qonda ku nina kwa Gqikazi. Naye u se kala. uHamu u se-ti ku Cetshwayo: "U cit' umbuso na? U ngek' u li buse!" U-ti: "Zi ya citeka lez' izinkamb' eziluhlaza iNkosi e bi si-pe lap' izolo."

Kanti ka b'azi nje abafana (amabuto), kanti uMnyamana noHamu no Mavumengwana, be b'enqab' ukuba ku tshayw' ingomane; ba-t' amahash' a zo kw-etuka, a wis' abeLungu pansi. Bala, se kw-enzeka ngako loko. uHamu u se-ti: "Ini-ke lena na?" Ingomane kwā-tsh' uMasipula no Ntshingwayo ukuti a y' enziwe, be vumel' uCetshwayo.

U se-ti-ke uMnyamana, lap' e se puma, e se buya: "Kant' indod' enhle, e-m' i gxamalazile; i wu ponse ngapetsheya kwo Tukel' omuny' umlenze, omunye i wu ponse kwa Zulu." uCetshwayo u s' etuka ukub' a bone ukuti 'uBaba u se tukutele, ngoba nang' u se hambile.' U se tshay' izinkomo e m landelisela ngazo, uba, pela, e nga ka m hlabisi; e sa hlabis' izinduna zodwa. U se-fik' e zi vum' uSomsewu, u se wela nazo.

Ukufa ku ka Masipula kwa ba njalo. Kanti uCetshwayo u-ya kwa Gqikazi nje, u-ya ngakubo ka Masipula. uMasipula lo uyise. U se 'bula-ke. Izinyanga zi nuk' uMnyamana; zi nuk' uHamu. A ku s'enziwa luto-ke. Naku, zi nuk' amakos' omhlabati. Se ku hlalwa nje.

Kutiwa kwā fik' utshwala bu ka Mnyaman' uqobo lwake; u kon' umuzi wak' o seduze na seMahlabatini. So ku fik' amatshum' amatat' o tshwala. Bu ya bonwa bu fika bu pum' eMbekamuzi, emzini wake. Se kutiwa wā m tungel' utshwala, be no Mavumengwana no Hamu—bo batat' endhlini.

Kutiwa ba bu-sa (ku Masipula) nge gobongo. Kwa-

tiwa ka citsh' utuli empinjeni, ub' a s'omile; ngob' uMasipula, nxa ku fik' obake, naye a nik' uMnyamana no Mavumengwana. Be be-pana. Kutiwa wa puza bona, kwa kupela. Ka pindanga. Ba m bona ngob' e se-wa nje endhlini. Ba ya hlab' umkosi, ukuti: "Nang' umnumzan' efile, u bulewe igobongo!" (ku bikwa na ku Cetshwayo) kad' e se-file. U bulawa igobongo. Ukwahlukana ku ka Hamu no Cetshwayo—b'ahlukana lapo.

U-t' uHamu: "U ngek' u wu dhlah' umkosi!" Sekuzokuti, nga lo mkosi uCetshwayo a ngab' u ngene ngaw' ekaya, u su ba igazi. Sekuti-ke, (u ligazi), se ku fik' amaBunu, amatshum' amabil' amahashi na shiyangalombili, a fun' uSirayo. uSirayo u tumb' izinkomo za maBunu, ne sizabu sa maBunu, ne zimbuz' ezimhlope za maBunu (lez' izimbuzi za zi nga ka biko emhlabeni).

amaBun' a fikela kwa Nodwengu, a-t' a-ya ku Masipula, lap' ehlez' e fika malang' onke ku Masipula, e se kona. U-ti-k' uCetshwayo: "Ni ya m bona ini na?" A-ti wona: "Si ya m bona; si bon' uMehlokazulu, a tumela yena." uCetshwayo u se biz' izwe lonke, u-ti li yo fik' inyanga y' etwasa, ngoba nank' amaBun' a-t' a yo fika y' etwasa, e za u'tat' uMehlokazulu no Sirayo; a ba nikele bona, ba hambe nabo bobabili, ba yo ba nikela lez' izimpahla zabo.

U-t' uMnyamana: "A ngi ku-za." U-t' uHamu: "A ngi ku-za. Wofik' u m tshel' uCetshwayo lowo a kipe labo bantu bobabili, a ba nikele; izwe a li su kw-onakala ngo muntu, umuntukazana wa semaQungebeni. U be ini? Lok' amaBunu a zo fika nge-mpi na?"

U se biz' amabuto-k' uCetshwayo. U biz' iNgoba-

makosi no Kandempemvu. U se wa tshonis' ehla kwo muzi (kwa Nodwengu), u-ti: "Ni ya vuma na? Ukub' uMehlokazulu no yise ba nikelw' abeLungu na?" Lu-t' uKandempemvu: "Ca! Nkosi, a si vumi. Elabo ini lel' izwe na?" Ne Ngobamakosi i-ti: "A si vumi, Nkosi."

I-tsho njal' iNkosi, ku qamuk' uGininiza ka Seketwayo (wa kwa Mdhlalose)—o wakelene no Sirayo,—u-ti: "Na kohlis' iNkosi! Ingani ya zi tata na? Si ya zi bona na? Ni kohlis' iNkosi. A ba nikelwe, ba ya u'kipa lezo mpahla za beLungu. A ba seze ba ba dubula. Ni kohlis' iNkosi na? Ubani o yo-lwa na beLungu na? Ingani be bodwa na, ba nga ni xotsha ni pelele nonke na? Mamo, na-t' iNkosi ka yi suku-busa na? Na yi citisa ubukosi obungaka lobu na? Kant' ubaba lo, uMasipula, ni m bulele nje, kanti ni zo kw-on' izwe na? U-teni uSomsewu na?"

U se-t' uKandempemvu: "Suka, lel' igwalana!" U-t' uGininiza: "Zi kona. iNkosi a i-ke i tum' abantu; ba yo zi funyana." Sekuti ku njalo, u se-t' uCetshwayo: "Se ng'izwil' ukuba ni y' ala. Kodwa, nal' igamu li ka Gininiza, musani uku-li-delela."

U-ti-ke umfo ka Mnyamana, uMahetsheza, induna ya seNgobamakosi, ya seMbelebeleni: "Na-tsho njalo na? Kw-onakal' izwe na? I kon' iNkosi, e-t' i nga ka ngen' ekaya na, be se kw-oniw' izwe, li bulawa na? Ni delel' igamu li ka Gininiza, na delel' igamu li ka Hamu na? Kant' uSirayo izwe leli elake ini?"

So ku suk' umfazi ka Sirayo, u se m takata. U s'eqa. U wel' uMzinyati, u bang' eSilungwini. uMehlokazulu u se hlom' isibamu; u se yo m tata ngapetsheya. Ngo ku-m-tata kwake,¹ u seti, e se nganeno kwa Zulu,

¹ uMehlokazulu wa-y' enkosin' e tet' amacala, ya seMsinga, uGwa-

u se m bulala, pambi kwa beLungu. So ku suk' abe-Lungu a ba ngamavinkili, se be dundubal' eMankamane,

Kwa NKATA.

Lap' izoni za zi bulawela kona kwa Zulu, ku Mpande na ku Cetshwayo ('Bek' indab' e ku kasi 85). Isiwa lesi si se Mfolor' emhlope, eMahlabatini, eduze na manxiv' a kwa Nodwengu na sOndini. Nga-pansi kwe siwa, ku kon' isizib' esikulu.

se be yo hlab' umkosi, ukuti: "Nang' uMehlokazulu u bulel' umuntu pambi ku ka Rulumeni; u cit' igazi." So ku ukwonakala kwe-zwe lapo.

lagwala ka Mbuyazi. Unina lo-ke, u se m cela ku Gwalagwala. uGwalagwala-ke u se yo bika ku Rulumeni, eMgungundhlovu. Kute-ke, ukub' a fung' uMehlokazulu ukuti ka ku-m-bulala, u se vuma naye-k' uGwalagwala; u se m nikela. Kant' uMehlokazulu yena, we-nel' uku-wel' uMzinyati, wa bon' e se kwe lakubo, wa ye se m nquma.

UKUBULAWA KU KA NOMANTSHALI, INTANDOKAZI KA MPANDE

uNOMANTSHALI ka Sigulana, wa sema'Beleni, kwa Ntuli, wa ye umka Nkosi, uMpande, e nge yon' inkosikazi; e intandokazi kodwa ku Mpande. Bā-t' abant' u no muti wo ku tandwa ku Mpande. Be-t' uyena o bulal' iNkosi; ngoba nansi iNkosi i ya m tanda.

Sokuti-ke, nge-mpi ya seNdondakusuka, uma ku-lw' abaNtwana, u se-t' uCetshwayo, uma ba-fe lab' abafowabo bonke, uma i se yi buyil' impi, sokuze kwa dhlul' imnyaka: "A ku yo bulaw' o-ka-Sigulana,"—ngoba kutiwa u ne miti. U ya takata; u ne ntando; u bulal' iNkosi nge ntando; ngoba nansi ne Nkosi i si yahlulekil' uku-hamba.

uCetshwayo, um' e-zwa nga bantu, wa ye-t' uyise wā-ti iNkosi yake i semtoleni; kanti uCetshwayo wa ye se bekiwe.

U se yi pak' uCetshwayo, u pak' Usutu, u-ti a lu yo vimbezel' eMdumezulu, nga kwa Sitshwili, lap' o-ka-Sigulana e hlala kona. uMdumezulu u seduze na kwa Nodwengu, nga sempumalanga. I ya fik' eMdumezul' impi, i si fik' o-ka-Sigulana e nga sek' ekaya. I si fik' oMtonga no Mgidhlana be nga seko nabo, se b' eqel' emaBunwini, ku Landelisa, eNqabeni ka Hawane.

I si banga kwa Nodwengu; i si-y' eNkosini ku Mpande. Se be fika be-t' eNkosini: "M kipe!" Ku-tsh' oManyonyo ka Njongolo. uMpande-ke u ya m landula. Se be m tetisa, be m tetisa uMpande-ke; se beze be-zwe ukut' a kako.

U se-t' uMpand' encekwini yake, uSonkehlenkehle:

“ Ngi nik’ umkonto, ngi zi bulale.” U se-ti-ke: “ Ni-
yoze ni zi bon’ izinsizwa zam’ ezibomvu. Lo ni ng’enze
nje! Li yo qakazek’ izinkanyezi!” Ub’ a yi suse-ke
uManyony’ impi; i sabalale ne zintaba, i hamb’ i fun’
o-ka-Sigulana.

Ba bon’ ukut’ o-ka-Sigulana ka pumang’ ezweni
la kwa Zulu, ngob’ e ngowesifazana, ngoba futi u zo
balekel’ eNkosini, la imp’ i nge ku-m-funa kona. Se
beze ba m tole nga seSizibeni, ngapansi kwe Mtonjana,
emizaneni yakona. Wa konjwa umuntu, wa-ti: “ Na-
ngu, la e kon’ o-ka-Sigulana!”

U se puma kwa Langazana, ngob’ e-zwe ukuti so
ku-fe umntanake wo kugcina, uMpoyiyana, o welam’
uMtonga. U bulewe iyo leyo-mpi ka Cetshwayo. So
ku-f’ inhliziyu kuye; u se pum’ e se-ti: “ A ngi bulawe
intaba, ngoba so ku-fe konk’ okwam’ okuhle!” O-ka-
Sigulana u be ng’azi ukuti uMtonga no Mgidhlana ba
yo sinda. A ya fik’ amabuto kuye, se be m gwaza, be
m qedela.

uCetshwayo wā tukutela kakulu ub’ e-zwe ukut’
amabuto a-y’a m funa ku yis’ uNomantshali; ngoba yena
wa ye-te nje: “ A ku yo bulaw’ uNomantshali na
bantabake,” e nga le bekil’ elokuti amabuto ma-y’ a yo
m kipa ku yise, ingab’ unina lowo u se balekele kuye kwa
Nodwengu. O wa dukisayo, indun’ e ya i pet’ impi.

uNomantshali wa ye kad’ e umdhlunkulu kwa
Nodwengu, e-tulwe uyise e se intombazana. iNkosi ya
i si m enz’ umfazi wayo-ke. E muhle kakulu; e mpofu,
e mude. E fak’ umnaka, njeng’ amakosikaz’ onke; ku
kona futi ingxota. Konk’ o ku semzimbeni kuye ku
cwazimula. Wa ye bonakala nge zic’ eziningi ukut’ u
intandokaz’ isibili.

Izinceku ze Nkosi zi-ti za zi m twalel’ inyama no
tshwala; zi pume nabo kwa Nodwengu, zi bu-s’ eMdu-
mezulu, nom’ izulu li duma. Ba tshelwe futi ukut’
ukudhla ba ku fihl’ emaqomeni, kon’ abantu be nga
yi ku-bona ukuti ukudhla kuni. Loku, ngo kwe qiniso,
kw-enziwa ukuba ku fihlelw’ amakosikaz’ amanye, ikona
be nge ku-bon’ ukuti intoni le e hambayo.

Okunye-ke,—iNkosi ya yi m ketel’ inkom’ enhle,
enonile; i hlabise yena, i hlabis’ umntanake, uMtonga.
Lezo nkomo-ke za zi qutshwa izinceku, z’isiw’ eMdume-
zulu; zi hambe zi tshonisw’ ezigodini, z’ewusw’ imifula,
ukuba zi nga bonwa nga bantu. Za zi-de zi-ya ngambili; zi
kon’ ezinye e zi hamba nazo, ukuze zi nga hlupi nge ndhlela.

Kwātiwa uNomantshali u takat’ unina ka Cetshwayo,
uNgqumbazi ka Mbonde ka Tshana, wa kwa Zungu.
Kwase ku mil’ isidhlupa so boya ebusweni, pezu kwe-so
la nga kwesokudhla.

Imp’ e ya m bulalayo, uCetshwayo wā-ti ma i pume
ku Ziweddu, umfowabo. Abanye ba-ti induna ya leyo-
mpi, indun’ e ya tetisana ne Nkosi kwa Nodwengu, kwa
ku uMnyakanya ka Mandondo, wa kwa Xulu. Ba-t’
uMpande wā-ti kuye: “ Mnyakanya! Uwe o su wenze
nje na? U zo fun’ uMtonga kimina na? *Nawe, a u
ku-lunga!*”

Kute, so ku ngeziny’ izinsuku, uMnyakanya wa
puk’ eqakaleni; la nqumuka, lati viti. Base be-ti-ke
abantu: “ U limele njenge-zwi le Nkosi, lokuti: ‘ Nawe,
a u ku-lunga!’” uMnyakanya wa ye induna ya se-
Mangweni. Impi le, e ya yi petwe nguye, nayo ya i
nge ya lowo muzi. Yā butana eKubazeni, ku Ziweddu
(nga senyakato kwe Mfoloz’ emnyama, eduze no donga
lu ka Tatiyana). I hlangane kona qede, ya i si bang’
eMdumezulu.

uCetshwayo wā-t' impi ma i bulale yen' uNomantshali, i bi si bulal' uMtonga no Mgidhlana, abantabake. Ba sinda kodwa bona ngo kw'eqa; b'eqel' enhla ne-zwe. Ba landwa; ba buya. Kwa dhlul' isikatskana, uMtonga wa ye se pindel' eSilungwini; uMgidhlana kodwa wa sala.

Kwa-ke kwati-ke, uMtonga e se Nqutu, e catshile, kwa fik' abant' abane, be tunyelw' uku-zo-m-bulala. Be-nel' uku-fik' emzini, o wa u seduze na lo a hlezi kuwo, kwa vimban' inkungu, yati ngci. Base be memeza-ke, be buz' indhlel' e qonde "kwo Ndengezi"; kanti kwo Ndengezi ilap' uMtonga e catshe kona. A ye se-ti (la madod' amane), a *tunywe iNkosi* uku-zo-fun' uMtonga. Abantu bakona ba ba xotsha. Ba hamba. U se tshelw' uMtonga. So ku ukw-eqa kwake-ke futi; u se ponsek' eSilungwini.

22

UKUKULUMA KWE NGWABABANE, KANYE NO KWE-NJA

UMANGENA wa y'alus' izinkomo zake. Kwase ku fik' ingwababane. Ya hlal' emtini. Ya m memeza. Ka za bona munt' o memezayo. Ya-ti: "U z'aluse kodwa lezo nkomo. Ka u 'ku-zi-dhla!" We-zwa-ke uMangena. Wa yi bona fut' ingwababane. Wa jaba; wa zi yek' izinkomo, wa goduka.

Wa tumel' isigijimi, si yo bikel' uMawa ka Jama. Base be fun' isu-ke lo kuwela, lo kuz' eSilungwini.¹ Lezo nkomo ka z'idhlanga. Za fik' eSilungwini, ama-Ngis' a zi buyisela kwa Zulu zonke. uMawa wafika

¹ eNatala.

wa ngenisa lapa kw-ak' umuzi wa seMdhloti,¹ e fika na lezo nkomo.

Kwase ku fik' isigijimi sa kwomkulu, si fik' eMgungundhlovu, si puma ku Mpande, si zo cel' izinkom' e zi muke no Mawa no Mangena. uKofiyana, induna ya se-Silungwini, ya i seMngeni, lapa ya y'ake kona. Kwa-y' isigijimi kuye, sa kwomkul' eMgungundhlovu, ukuti ka yo z'idhla, zi nikw' a ba kwa Zulu. Wa ye se mem' abantu bake-ke uKofiyana. Ba z'idhla-ke lezo nkomo.

Izona-ke lezo nkomo e s'aka ngazo, tina siLungu sa lap' ezansi. uMangena lo, o ka Nokupata, wa sema-Nkwanyaneni. Wa ye inceku ku Tshaka. Ku Dingana wa ye induna ya seNtonteleni; e induna ya kwa Mawa ka Jama.

Nga leso sixibilili² futi, kwa vel'inja. Kwat' emini ya ntambama, ekubuyeni kwe sifazan' ekulimeni, o wesifazan' omunye wa cataz' amafuta; wa wa catazel' okezwini. Wa puma-ke, wa wa bek' esikotameni. Wa ye se yo biz' omunye wesifazane, a zo m lungis' ekanda. Ute, lap' e fikayo, wa-ti: "Weu! Amafuta ngi wa kohlile! Ngi wa tshiye pansu; inj' i si wadhlele!" Inja ya-ti: "Qa! Nank' amafut' ako; u su fun' ukut' a-dhliweinja, ut' ohwalekayo." La gcin' izwi le-nja.

Kufike ku be isimangaliso nje. Inja yā kuluma ko Mqalana (induna yakon' eNtonteleni; kodwa yena ka welanga no Mawa). Kwa gcin-ke, lok' o kwe-nja. Ku sikati sinye no kukuluma kwe ngwababane ku Mangena. Kutiwainja leyo ya kulum' impela. uMqalana lo, o ka Bulongwe, wa kwa Dhlamini, kwa Zulu. A kw-aziw' ukuba lowo mhlola u vele ngani.

¹ eVerulam.² Ubuxakalala; ubunyakanyaka be-zwe.

23

**UNTSHONTSHWANA U GWAZ' UMKWEWAKE;
AMANTOMBAZAN' A PANGWA UMUNTOMPOFU**

Kwā pakw' impi, i pakwe iNkosi, uCetshwayo, i zo bulal' uMapeyana ka Mantshingeyana :

“iNjuqu ka Mantshingeyana,
uVemvane lwe Zigqoza.”

I si yo m bulala-ke iNkosi, ngoba ku suk' uNgiyakutsho wa yo-t' uMapeyana u nqum' umkonto, u za u'gwaz' uCetshwayo. Lowo mkonto u vela ku Monase. Kwatiwa a yi hambe-ke i yo vimbezela,—ku nga sali nena ne ngane.

U se ya yi pupa-ke uMapeyan' ebusuku. Wa ye se ba tshel' abanye abafowabo, ukuti: “Ngi pup' impi, i si vimbezele; a si hambe.” B'enqab' abafowabo, ba-ti: “Wo! U bu zi pupela nje. U su-ti umunt' a be ya pupe, ku be iko na?” Wa ye se-ti-k' uMapeyana: “Hlalani-ke, bafowetu. Se ngi ya hamba mina.” Wa ye se tat' abafana bakwabo na mantombazana akwabo. Wa ye se m landel' uyise lowo, uNgiyakutsho, o be-y' uku-yo-m-ota.

iNkosi yā-ti: “Naye uNgiyakutsho, ni nga m tshiyi, ni m bulale; a bulawe ngoba nang' u zo k' ot' omunye; uhlobo olubi. A ku bonakali ukut' uMonase a nga nqum' umkonto, a-ti a ku zo gwazw' uCetshwayo, e-ti 'ka u ku bonakala wena Mapeyana, ngoba u induna yake (uCetshwayo).’” Wa ye se hamb' uMapeyana, wa wela.

Se be fika-k' oTukela, lu gewele. E se fik' e tiyek' amantombazana la. U se wa tshiya-ke amantombazana, e-ti: “Loku nina a ni ku gwazwa; ni yo pangwa.

Inxa ni sindile, ngi ya u'za ku-ni-kipa.” U se tat' umfana wakwabo, uMangati, u m gax' ehloambe. U se lu wela-ke yena. U se sala-k' uyise lo, uNgiyakutsho.

Sekuti, ukuba ku-se, u se ngen' ezitobotini¹ ehlatini (uNgiyakutsho). U se ngene na mantombazana wona lawo. I si lu landa-ke imp' unyawo, lapa be ngene kona. Ngo kuvuka kwake (uNgiyakutsho), u se yi ngquzul' impi, u se yi susa. U se gwaz' uLutuli ka Mlalaziko esihlatini, umkonto wa zebul' isihlati, kwa vel' amazinyo.

Ukutsho kwake-ke uMuntompofu ka Manqondo, uku-ti: “Woza lapa!” (e m yenga). “Woza lapa! A ngiz'u'-ku-gwaza. U-ti u ngaz' u gwazwe imi na? Bek' imkonto leyo pansi.” Wa y' beka pansi-k' imkonto. Wa ye se fika kuye; e se m uti 'qa nge ngalo, e m pakamis' ikwapa; e se m gwaza. Kade ku be: “Uqa nge ngalo ye mkonto.”

Wa ye se fika-ke uMuntompofu, e se wa pang' amantombazana. So ku dilik' impi-ke, iMvula, (ibuto la kwa Magwaza) i sit' a yi ba gwaze. U se nqaba-k' uMuntompofu, e-ti: “Ningeke ni ba gwaz' abantu bami.” “Abantu bako, inganti iNkos' i-te ku nga sali no yedwa na?” U se-t' uMuntompofu: “Nami ngi ya ku-zi-kulumel' eNkosini. Ka ngi ku-kulunyelwa muntu; ngi yo zi kulumela ngo mlomo wami.”

Se zi m zungeza-k' izinsizwa, zit' a zi ba gwaze. U sez' a gqabul' isijula sake, uSihlanguduka (isibongo so mkonto wake lowo). So ku ba ukupela. U se kupuka; u se-y' ekaya nabo. U se dhlula-ke; u se-ya kona ku Cetshwayo.

U se-ti: “Wo! Nkosi! Ngi ba pangil' abantwananya, amantombazana.” “Hau! U ba pangile

¹ Izihlahla; kw-akiw' izindhlu ngazo.

Muntompofu na?" "Ngi ba pangile, Nkosi!" "Nje. ngokuba be ngi-te a ku nga sali ntandane na?" "Nkosi, ngi bone ukuba ku nga mantombazana, Nkosi. Nga-t' amantombazana ka na mkuba." I si-ti-k' iNkosi: "Qa! Muntompofu, abantu bako. U colil' u ba pange." U se-ti: "Yebo, Nkosi ya pakati! Ngi-te iNkosi i s'idhle ya kafula." So kuba kupela-ke. U se hlala nje nabo.

Sekuti ku kade ba hlala, u se fika-k' uMapeyana, u fika ne nkonekazi ngo ku luhlaza. U se fika ne zingubo futi, a z' elek' enkomeni. U se ya m nikela-ke amantombazana. A ye mane. Kade ku be:

uMnyaiza ndini!
uNgwadhla zi bomvu, ne mtando yazo;
uGingqiyizana, u ngā-tshe;
uMkon' u sangiwa amakosazan' a kwa Xulu;
uMnqandi wa ndwendwe zi-ya petsheya;
uMkon' o vikel' isibili.

24

UCETSHWAYO U LOYISWA NG'UYIS' UMPANDE

UMPANDE wā-ti ku Cetshwayo: "Ningeke ni buse. Ku yo qakazek' izinkanyezi. Ka yiku-lal' umunt' endhlini. Ni kw-enzil' ukwenza, ngoba ni bulel' abantabami. Kodw' u ya del' umuntu o yo ka bon' izidwaba za bafazi ba ka Tulwana. Ngokoba mina, ngi-ti ningeke ni buse ku nga-fa mina. Ku yo qakaz' izinkanyezi. Ni ya ku ba bona nga mehl' abamhlope. Kak' umunt' o yo lal' endhlini."

U-ti: "Hau, Zulu! Ni bulal' abantabami na? Les' isibindi senu e si ngaka! Ningabe ni sa ngi

patela ne sandhla si ka Mangenendhlovini¹ na?" Wa-ti: "Ngi m pand' uSenzangakona, e kwa Ntandane! Lingeke l'ime. Ni ya ku-ba-bon' abakwetu."

U li-tsho njalonjalo, uCetshwayo u se m bulel' uMaqayingana, wa kwa Butelezi, inceku e ya i pekel' iNkosi (Mpande); u tatwa njalo, u pek' inyama ka Mpande. U bulawa uCetshwayo, ukuba se be kuluma lez' izindaba za ko Mbuyazi, zo mbango.

So ku menyezwa, kutiwa: "Nang' uMaqayingana bo!" Nya! "Nang' uMaqayingana bo!" Nya! "U ye-zwa nje uMaqayingana na?" Nya! Kant' u se-file; se be m tate ba mu-sa kwa Nkata, iwa e li pezu kwe Mfoloz' emhlope ('Bek' umfanekiso ku kasi 76).

Ukuloyisa ku ka Mpande ukuba ku bulaw' umunt' o pet' inyama yake. U loyisa ngokuti: "Hau! Umfana wa ko ka Mbōndwe o wenze nje kimi na? U ya ng'azi nje mina na? Ukuti ngi 'Inyati ye Zibawu' na? Ngi m pand' uSenzangakona, e ku Ntandane! Lingeke l'ime!"

So ku ukubulawa ku ka Nomantshali, intandokazi ka Mpande, e bulawa uCetshwayo; no kw-eqiswa ku ka Mtonga, umntanake. Kutiwa Mtonga ka hamb' a wele, a yo petel' emaNgisini; kodw' uMtonga yena wā-y' emaBunwini, enhla. uCetshwayo u m landa kona, u buya naye. Kaz' a m bulala. uMtonga u se buy' e-q' emuva.

uNomantshali wā bulawel' ukuti u zo kw-on' abantwana; ilohl' a kale, e kalel' abantabake, oMbuyazi no Mantantashiya. O zalwa uyena ngempela, uMtonga.

Ut' ub' a bulal' uMaqayingana uCetshwayo, uMpande wa-ti: "A ngek' a bus' umfana wa ko ka Mbondwe." Wa se zum' iNkosi, e se yo bulal' uNomantshali. Izwe

¹ U-tsh' umntanake, uMantantashiya, o wa-f' eNdondakusuka.

la bikizela¹ ukuba ku bulaw' uNomantshali, ngob' e ngu-mzimba we Nkosi, e ncinda ne Nkosi.

uNomantshali wa ye nsundukazi, e kanya nje, e nge bomvu; e muhle, e sabeka. Se be m tshel' uMpand' ukut' uCetshwayo u se bulel' uNomantshali. U se quleka-ke, e-f' eti nya! Wa quleka, wa telwa, wa telwa, wa yekwa. Waze wa zi papamela.

Ukubabaza kwake-ke, ukuti: "Umfana wa ko ka Mbondwe ka Tshana, u ng'enze nje na? Ngi m pand' uNzib' e-fele kwa Sotshangana! Li ya u' sitshekelwa isife. Ngi ya uke ngi ku bon' ukubusa kwake. Li yo qakaz' izinkanyezi. A kuk' umunt' o yo lal' endhlini. Li ya u' sitshekelwa nge sikumb' esikulu. Ku ya ukw-enel' ukuba ku-fe mina nje, ni ya u'bona."

25

**UPOKO O LWA TUNYELW' USOMSEWU
UCETSHWAYO**

uSINTWANGU ka Ntenjane, wa kwa Cele, iTshitshi,² wa ye linxusa li ka Cetshwayo, e li tunyw' eMgungundhlovu uCetshwayo; be ne-ny' indoda, uNkomesiswebu, wa kwa Xaba (emaXatsheni); e hamba no Sidindi ka Mnqumela, wa kwa Xulu, indoda; ne-ny' indoda, uMpapa ka Ndengezi ka Kuzwayo, wa kwa Mdhlalose. Base be tunywa njalo, be tunywa njalo.

Kwati kamuva, so ku kulil' ukuxabana kwa beLungu no Cetshwayo, so ku zo boboka yon' imp' enkulu ya maNgisi e ya-lwa no Zulu—ba fika se be twel' isaka lo poko. Se be-ti ku Somsewu: "Wo! Si tunywa iNkos'

¹ La nyakaza.

² Lel' ibuto, kuye kutiwe futi: *iSangqu*.

uCetshwayo. U-ti: 'Nant' isaka lo poko. A ku bal' izinhlamvu zalo, ukuba zi ngaki. Tina-ke Zulu, si ngaka-ke!'"

uSomsewu u se-ti: "Yebo! U-tsho njalo kimin' uCetshwayo? O, nasi-ke *isikumba se nkomo*.¹ A yo bal' uboya baso, ukuba izindosi zabo zi ngaki." U-ti-ke: "Nati-ke maNgisi, si ngango boya be nkomo. Ndi gcina lapo-ke; ndi-ti umfana ka Mpande u dakwe umbuso." Ku ya gcina-ke.

26

UMBANGAYIYA KA GODIDE U LINYAZWA ISIBAMU

uGODIDE ka Ndhlela, wa kwa Ntuli, wa bek' uVongoyi ka Manqondo (wa kwa Magwaza). Wat' ukub' a m beke, wa ye se zal' uMbangayiya. Kute, lap' iNkosi i si zo m bulal' uGodide, ngob' ya i bi m tand' okukulu uMbangayiya, wa ye se pum' e yo zingela nje, uMbangayiya. U se tat' isibamu, a pum' e yo zingel' amaxala.

Se be hamba no Maqubandaba, umfowabo. Se be hlal' ogodweni lo mganu omkulu. Kanti, ba hlal' ogodweni nje, isibamu ilok' e si 'qelile. U seti u ya si beka pansu; u se s'imisa ngal' ugodu nje-ke. Kanti, u siti gqiti nge sidunu pansu, sase si pumil' isibamu. Safika sa ngen' ohlangotini lokuponsa, saze sa puma pakati kwe nqwababa ya nga kwe sobunxele. Use u ya-fa njalo. Ka pela kodwa ku leyo ndawo.

So ku ukusuka kwo mfowabo (uMaqubandaba) e gijim' e yo hlab' umkos' ekaya. Se ku dilik' umuzi wonke. U su ya ku-yo-m-twala-ke ku leyo ndawo. U su fik' umuzi lona e sa 'bekile. U se kulum' izwi lokuti: "Ni nga m bulal' umnta ka baba, ni-ti ng'

¹ Kutiwa sa si nge se nkabi.

enziwe nguye. Ka ngi dutshulwanga uye; imi e ngi bek' isibamu pansu; sase si kimi isibamu; kanti iloko ngi si qelile, a nga be ngi sa li buyisel' idhlebe le sibamu."

U se twalwa-ke. Se be mu-s' ekaya-ke. Sekuti, ngo kufika kwab' ekaya, li ya tshon' ilanga,—lok' u limala ntambama. Li ya tshona liti gqame, se be fika naye-k' ekaya. Se ku hlatshw' umkosi. Se ku yo tshelwa uyise, uGodide. U-fa nje-ke, iNkosi (uCetshwayo) i m xotshis' amatshumi a umunwomkulu (80).

Sokut' ebusuku, u ya gqabuka. Ngo kugqabuka kwake, lok' uNtuli u se gewel' umuzi wonke, ka ka fiki-k' uyise. Sekuze ku-se-ke. Sokuti-ke, lap' ilanga se li dundubele, u ya fika-ke uGodide, u se-za ne ndumo ye sililo. So ku kal' isifazana sonke, na madoda. U se lahlwa-ke. Ngo ku lahlwa kwake, so ku yo bikelw' uCetshwayo.

uCetshway' u se buz' ukuti: "U be no bani na?" "Nkosi, u be no mfowabo, uMaqubandaba." "uMaqubandaba u bone kanjani na?" Base be yi landisa-k' iNkosi. Ba-ti u zi limaze nge sibamu sake (uMbangayiya); u bet' u si beka pansu, kant' u si qelile.

iNkosi ya i si-ti: "Ngi ya ku-zwa-ke loko, o ku kulunywe uMaqubandaba. Mina ikona ngi zo kala ngo kwami; ukuti kw-enziwe ini ukuti, ngoba ngi m xotshis' izinkomo, a be se linyazwa isibamu na? uGodide ka bule. Mina, ikona ngi zo kala ngo kwami. uGodide ka bule, ngi ku-zwe o ku bulel' uMbangayiya. Ni-t' u-file nya na?" "Nkos' u-file nya!" "Ni-t' i-fil' :

Ingalaz' ebomvu !

uManz' a dung' ezibilini ;¹

uNgogo za bantu ne ze zinkomo ;

uMgoboyi we nkom' opondweni ? "

¹ Ematunjini.

"U-file nya, Nkosi." "Ka bule nje-ke uGodide; ngi zo tshelwa o ku bulel' uMbangayiya." So ku citeka wonk' uNtuli, u se biz' izinyanga. Izinyanga se zi nuk' umfowabo, uNhlabati ka Godide,—inqadi li ka Godide. Sekuti, ukuba zi m nuke-ke: "U m bulele ngani na?" "U-ye wa pehl' amanzi, Nkosi, emalibeni a oninakulu; kwase ku-z' uNdhlela, (e m biza nga manzi). uNdhlel' e be se yo puza ku lawo manz' a pehlwa uNhlabati. U se penduk' u se m lahl' uMbangayiya lo; u se limala nje, ka sa m 'bekil' uyisemkulu; u se 'bek' uNhlabati, lo a m pehla nga manzi."

Se ku yo bikw' eNkosini, ku Cetshwayo. uCetshwayo u se pak' impi, u se-ti, ka i yo m bulal' uNhlabati. "A ngek' a-wa-dhl' amabele! A bulal' uMbangayiya qed' a-dhl' amabele! A i yo bulawa yonk' indhlwana yakwabo."

uGodide u se m tukusa lo mfan' o welam' uNhlabati (uMbuzana). iNkosi i si tukutela-ke, i-ti: "Hau! Ingani ngi-te ka yi bulawe yonk' indhlwana yakwabo na? U se buy' e m tukusa lowo mfana na? U-ti ka ngi-tini-ke na?" So ku ukweqa kwake-k' uGodide, u se wela, ub' e-zw' uku-ti iNkos' i tukutele kabi.

U se-t' ukub' a wele, iNkos' i si-ti: "Qa! uGodide ka landwe. U tshaywe uvalo, ngoba nami lu ngi tshayile ngo kufa ku ka Mbangayiya." U se m tukusa njal' umfana lowo. Ne Nkos' i si zi yeke nje, ingab' i sa m fun' umfan' uku-m-bulala.

I si buz' umuzi ka Godide. "So ku-f' uMbangayiya nje, uban' o welam' uMbangayiya?" Sokutiwa: "Nkosi! W-elanywa amantombazana; oyen' o wa fakw' esiswini si ka Vongoyi, nang' uMaqubandaba.¹

¹ uMaqubandaba u se zo zal' uNtulizwe-ke. iNtulizwe ke yen' u se kona.

So kw-enqab' oMpumela no Mavumengwana. uMpumela u se-ti: "U ya uti, ngoba kwa takat' umnewabo, ingati uyen' o wa ye inqadi la sendhlunkulu, eyena mnawe ka Mbangayiya na? Wa ye ini uMaqubandaba, loku wa ye ngenisw' esiswini ku Vongoyi na?"

Se b'enqaba-k' oMavumengwana, se be-ti: "Hau! U-tini Mpumela? W'on' umuzi ka Godide na? U-ti lon' inqadi li nga yo ku-dhla, ingan' u kon' o wa fakw' esiswini na?" U su ya banga-k' umuzi ka Godide. So-kuze ku ngen' amakos' abeLungu; a se bek' uMpumela. A-ti a m bekel' o wa beLung' umuzi, ukub' a kulume izindaba zi ka Rulumeni. Na namhlanje, a-fe qed' uMpumela, ku pet' o wak' umntwana, uMlokotwa.

uMbangayiya wā zalwa uVongoyi, udadewabo ka Qetuka ka Manqondo. Wa ye mude, e nsundu; e ngu-Mbonambi, intanga ka Mgidhlana no Mtonga. Ngo kufa kwake, kwē-z' isigodhlo si ka Cetshwayo ne si ka Mpande, se-za ku Godide, si zo kal' isililo; kwe-za bonke, ne zinduna za kwa Zulu. Izinkomo za gwazwa za ba ziningi kakul' eGweni (umuz' omkulu ka Godide).

27

IZIBONGO ZI KA CETSHWAYO—II

TAMBEKEKA,¹ wen' o aliwayo;

Tambekeka, w-eus' iNtambanana² na nge zinyembezi,

Mhla e ya ku-dabula, nga kwa Ngxangaza;³

¹ Ukuti: *Y'ehla* (entabeni); *y'euka*. Abanye ba-ti: "Kaulela, wen' o aliwayo, *Kaulel'* u w-eus' iNtambanana." Uku-kaulela uku-fica masinyane.

² Ile e y'ehl' uCetshwayo, e sa-y' empini, e nga ka wu wel' uMhlatuze, e bange ku leli la kwa Ndhlayangubo na seTshowe. iNtambanana umful' o ngen' eMhlatuze.

³ uNgxangaza wa ye ngo wa seZigqozeni; e induna ka Langazana.

Abafazi ba kwa Ngxangaza

Ba zo lal' esibayeni njenga matole,¹

Kaz' amatol' a zo lala-pi?

U-ye wa dabula ku Mlaba,²

O be zalwa nguKwani;

Wafika wa m nik' inyanda ye mkonto;

Wa-ti: "Mnta ka Ndaba!

Uz' u ba hlabe na semehlweni."³

Inyati ka Ndaba!

E mpondo zi makenkenene;⁴

Ba yi vimbele nga mapand' e mkonto,

Bet' uMhlatuze ka yi ku-wu-wela;

Ut'e se wu wela,

Wa ye se wu wela nga makand' a madoda.

Wa 'tshinkizel' uMatshinkizel' omnyama,

E dondolozele nge nhlendhla yake, e bi matata,⁵

Impi yake e ya ku yi butis' eNdhliwayini,⁶

Wa zi hlaba kanye na matol' azo;

Kwatiwa: "Zi yeke lezo, mnta ka Ndaba,

Nge zi ka nyokomkulu, e zi ka Langazana."⁷

Wa tshinkizel' uMatshinkizel' omnyama,

E dondolozele nge nhlendhla yake;

E yo tshona nge sikala

Si ka Mpehlela no Maqwakazi;⁸

¹ Impi ya ngenis' ezindhlini; abafazi-ke bā lal' esibayeni.

² Inyang' e kand' imkonto ne zinhlendhla.

³ A hlab' a ba kwa Mbuyazi, lab' a-lwa nabo.

⁴ E zi 'beke pambili.

⁵ Inhlendhl' e ne sihlok' esibanzi.

⁶ Umuzi ka Mbuyazi. U se pumile-ke uMbuyazi, se ku sel' abafazi bodwa. A ba seNdhliwayini a ba ka Langazana.

⁷ Wa ye umka Senzangakona; e zalwa uGubetshe, wa sema-Nzimeleni.

⁸ Izintaba e zi seduze na manxw' omabil' a kwa Bulawayo, umuz' omkulu ka Tshaka.

E-ya ngo Noradu, o be zalwa uMsweli,¹

U ya wu kok' umnyateliso,

Iqabi lakwabo le zinkabi, e li mpunga.

U-ya ngo Mpepa,² o be zalwa uNdengezi,

U ya li kok' iqabi lakwabo,

Elimnyama, le zinkabi.

U-ya ngo Gaozi,³ o be zalwa uSilwana,

U ya wu kok' umnyateliso,

Iqabi lakwabo e li nkone, le zinkabi.

Wa tshinkizel' uMatshinkizel' omnyama,

E dondolozele nge nhlendhla yake ;

E yo tshona nge sikala sa mahlat' amabili,

iTshowe kanye ne Dhlinda ;⁴

E-ya ngo Sikonyana,⁵ o be zalwa uNgqungqulu ;

U ya wu kok' umnyateliso,

Iqabi lakwabo, e li xub' imbala.

28

**UMALIMADE U CITSH' UKU-BULAWA
ABALOBOKAZI BA KA CETSHWAYO**

KwāTI, mzuwana ku-f' uCetshwayo, eTshowe, e se ne zinsukwan' e-file, e nga ka lahlwa, ba qamuk' abalobokazi bake, b'enz' irele ; be baningi, be-v' eshumini. Be-za ku yon' indhlu ka Malimade, eTshowe. Se be-ti ku Nozitshina ka Jojo, wa semaPiseni, induna ka Malimade : "Up' uMalimade,⁶ a si nik' indoda yetu, ā

¹ Wa kwa Xulu.

² Wa kwa Butelezi ; kwa Mnyamana ka Ngqengelele.

³ Wa kwa Mpungose.

⁴ Ihlat' e li seTshowe.

⁵ Wa kwa Koza.

⁶ Inkosi ya maNgisi e yake ya pata kwa Zulu, u-Sir Melmoth Osborn, K.C.M.G.

yi kip' eNkandhla? Kanti u yi kipel' uku-zo-yi-bulala !"

Si ba bone be kude, be pum' emzini ka Ntshingwayo ka Sikonyana, kwa Jazi ; lap' ā-fela kon' uCetshwayo,¹ lap' a ye hlala kona. Sa-tsho-k' enkosini, sa-ti : "Namp' omka Nkosi be-za kona lap' endhlini ; be-za kuwena."

Inxiwa lo muzi lap' uCETSHWAYO ā-fela kona (eTshowe). Inxiwa lona li sensimini, le e bonakalayo.

iNkosi yā twalwa nge nqola, ya yo tshalw' eNkunzana, eduze ne Mome, eNkandhla.

[Isitombe s'enziwa ngo 1914.]

Kodwa a s' az' a be-za ngako ; ukuba ba babalani. Si zo m tshela nje.

U se-ti : "Mina wena ! (e-tsho kimi), tshel' uMhlantshana a bopel' ihashi lami !" "Nga m tshela ; wa li bopela. Se be-ya nga ku lo mnyango-ke, o ngapambili kwe ndhlu. Se befika be-ti : "Si nik' indoda yetu !"

¹ Ngo 8 Feb. 1884.

Se befika be vimb' emnyango, bet' u kona. Bona ba m bonil' e ngen' endhlini, be se kude. Wa-t' uMalimade kimi: "Ba ngi bonile ngi ngena nga lo mnyango (onga-pambili); ngi zo puma nga lo ongasemuva. Ihashi, uMhlantshana, a-ye nalo ngalapo." Abalobokazi se be vimba nga ku lo mnyango a ba m bon' e ngena ngawo.

Kanti ngapakati lapa,¹ ku kon' inkosana ka Malimade,² no mbali ka Malimade, uMakandezinyoni.³ Abalobokazi se be m funa kubo-ke uMalimade; be m funa njalo ngo ku ba bamba, na ngo ku ba geinezal' ezindongeni ze ndhlu, be-ti: "Upi na? Up' uMalimade?" Sokuze ku bonakal' ukuti kant' inkosi ka yiko lapo. So ku ukupumela kwabo ngapandhle-ke.

U se fik' o-ka-Mtweni, u se bamb' uNozitshina nge ngalo; u-za naye nga ku lo mnyango, won' o ngen' inkosi. Bati b'etuka, ba bon' inkosi i si gadavula,⁴ i qond' ekamu. Se be-ti: "Hau! U se si tshiyile!" Se ku fik' indoda yakona, uMfunzi ka Dumuzele, kwa Xulu. U se-ti: "Au! Ip' inkosi?" "Nans' i si yo tshona nga kwa Matshayinyoni."⁵

Se be m tat' uNozitshina, be m twala. Wa ba lula nje. Wā-ti yena, e se ngi zekela: "Ngā tamba nje, nga lula, nga ikasi (e li petshulwa umoya). Se beti ba m yisa kona lap' endhlini ka Malimade. Kwati, lapa be bon' uMalimade ehashini, ba m beka pansi.

uMfunzi u fika nje, u hamba na banye. Se be lamula. Se be m yeka-ke uNozitshina. U se-t' uNozitshina: "Be be zo kw-enzani kona lapa enkosini?" U se-t' uMfunzi: "Ngi se za u'tini, lok' umnta ka

¹ Ekamelweni a ba-t' abeLungu: *Drawing-room*.

² Inspector J. H. Osborn.

³ Mr. W. Windham, manje se ku u-Sir William Windham, K.C.M.G.

⁴ Roloba.

⁵ Mr. E. A. Brunner; o wa ye ne vinkil' elikulu lapo.

Msekisipana (be nga-tsho ukuti uMisospana) ka seko? "U se ba quba-ke uMfunzi, e buyel' emuva kwa Jazi.

U se buzis' uNozitshina, ku lab' abant' a ba hamba no Mfunzi. Se be-ti: "Be be zo buz' iNkosi ku Malimade, ukut' u yi beke-pi? Ka ba nike yona." Se be buyela-k' emuva.

Sekuze ku caee, ku qame, nga lab' abafazi ba ka Ntshingwayo, ba kwa Jazi, a ba be kuluma be-zwa, be hamba, be-ti: "Naye, a ngek' a wa-dhl' amabele! Si ya u'-m-bamba, si m apule!" Hau! Kanti be ku nje!" Na laba, a ba be hamba no Mfunzi, bā-tsho njalo; kodwa ka bā pumisela njeng' a ba ka Ntshingwayo. Ngob' a ba kwa Ntshingwayo base be wa xox' omabil' amagama, na okuya, be sa-ya; na okubuya, lapa se be buyile.

Ka ng' azi ukub' abalobokazi ba fika be hlomile ini, no kuba ka ba hlomile; kw-azise ukuti, isizwe e s'embatayo; ba na matshala. Tina sa si ngatsho ukuti uNozitshina ba zo m bulala; sa siti, ba funa yen' uMalimade.

29

IZIGA

UKUBONA kanye, ukubona kabili
 Ababuyisi ba pambili.
 Ku hlonitshwana kabili.
 Ubucubu bu hamba nga bubili.
 Iqina li pum' embizeni.
 Amate a buyele kwa sifuba.
 Intemb' a yi bulali.
 A ku mmang' u nge na liba.
 Ihloa li hlol' izinto zonke.

Imikombe i y'enanana.
 Ku 'bajw' e tshotshayo.
 U hleka mina nje, nawe zo ku wanqa ngomuso.
 Idhlozi li ya 'bekelwa.
 So bohla, Manyosi!
 Si ya del' isambane e s'imb' umgodu si nga wu lali.
 Inxeba le ndoda a li hlekwa, ku-za ngawe ngomuso.
 Si yo yi cel' i vutiwe.
 Amapikankani a-fel' enkanini.
 Ukupa uku-zi-bekela.
 A ku mbete wa pika ne langa.
 Unyawo a lu na mpumulo.
 Ungced' u tum' indhlovu.
 Impuku a yi botshwa ne zintanga.
 Umlomo u yi sihlangu so ku-zi-vikela.
 Isikutali s'idhl' ukukutala.
 A ku dhlozi la-y'endhlini, la yeka kwabo.
 A ku sibonda sa guga na magxol' aso.
 Ukup' isihambi uku-zi-pakela.
 Iningi li ya b' on' ububende.
 O ku-ke kw-enze, ku pinda kw-enze.

30

UMAWENI

(Inganekwane)

UMAWENI kwa ku inkosi ya mazimu, e ya i hlal' eweni.
 Kwase ku fik' intombi, y'edukile. Ya i siti galakaqa,
 ku Maweni. Wa ye se-t' uMaweni: "Le ntomb' inhle
 kakulu. A i fanele ukuba i nga-dhliwa." A-t' amazimu:
 "A y'idhliwe." W'al' uMaweni. Wa-ti inhle, i zo m

gana; i zo zal' abantwan' abahle. Nempela-ke, amazim'
 a yi yeka. Ya hlala njalo, yaze ya gana.

Yati, ukuqal' uku-zala, ya zal' intombi. Intombi
 yaze ya kula. Ya pumela ngapezulu kwe-wa. Inhle
 kakulu. Kwase ku qamuk' abantu, se be-ti: "Hau!
 Ya-nhle le ntombi! A si hambe nayo, i yo gan' inkosi
 yakiti." Ba yi tata, ba hamba nayo. Ya yo gan'
 inkosi yakubo, inkosi yakubo igamu layo, uNkosenhle.
 Baye ba fika nayo ekay' enkosini. Ba-ti: "Nans'
 intomb' enhle, nkosi; e fanel' uku-gana wena, nkosi."
 Ya gana-k' intombi, ya umka nkosi.

Ku kon' isiduli e si seceleni kwo muzi. Kwase ku-f'
 omuny' umuntu. Base be-ti u bulewe isiduli leso. Isi-
 duli sase si tukutela; sa 'qepuka. Se si ba tshaya nga
 la magabade a qepukile, ngoba be si qambel' amanga.
 "Ini ubani ni-ti ngi bulel' umuntu na?" Ba baleka,
 base be qoqan' inqwaba ndawonye.

E se sukuma-k' omunye. E se-ti-ke: "Baba! Ngi
 z'enzile! Pepa, wena siduli! Ngiponse nga kw-etuka
 nge nhlamb' emnyama, ngi-t' umuti ngowako. Umuti
 se si wu-zwile, o we nsizwan' ebomvana, eyon' i bulal'
 abadala, o ku iyon' e tand' uku-busa; nawe ndod' e
 sipongwana, wen' u sindwa ikanda, o gaul' u 'bek' umuti
 we nsizw' ebomvana, yon' e bulal' abant' abadala."
 Sase si hlangana-k' isiduli.

I si-ti-k' inkosi, uNkosenhle: "A ku butan' izi-
 ntombi." Za butan' izintombi. Za fik' enkosini. Ya-t'
 inkosi, a zi yo sik' umhlanga, umhlang' u se sizibeni
 esitutumelayo. Za hamba-k' izintombi. Za fika ku leso
 siziba. Za ngena. Za wu sik' umhlanga. Za puma.
 Zati, la se zi pumile, za bona ku vel' ubuhlal' obuhl'
 esizibeni, bute petu. Zase zi bona ku vel' izinkamb'
 ezinhle, ezicwazimulayo. Zase zi-ti: "Hau! Ba buhl'
 g

ubuhlalu! Za zinhl' izinkamba!" Za bop' umhlanga; za twala za hamba.

Za fik' ekaya. Za w'etul' umhlanga. Za lala. Kwati ku-sa kusasa, za zi puma ezitshiyamunwemunye; za hamba zi nga tshele muntu ukuti zi ya hamba. Zaye za fik' esizibeni. Za funyanis' ubuhlalu bu buhle, bute petu emanzini. Za-ti: "A si kumul' imintsha si ngenene, si yo bu tata!" Za kumula-ke. Za ngen' ezitshiyaminwembili. Kwa sal' eyodwa; y'esab' uku-ngena. Za ngena zati nya!

Ya bona le e sele ukuti zite nya nje, zi but' ubuhlalu pans' esizibeni. Ya ngena nayo. Y'anel' uku-ngena, yat' uku-beka, ya funyanis' isilwanyazana si kamis' emanzin' amakulu; si pakamis' izandhla. I si puma. A yi s'azi boni lez' ezinye ezitshiyaminwembili. I si puma. I si baleka. I si-y' ekaya.

Ifik' i yi xox' indaba, i-ti: "Ba pelel' esizibeni bonk' e be ngi nabo. Si bon' ubuhlalu esizibeni, sati-ke si landa bona. Nga funyanis' isilwanyazana si kamisile, si pakamis' amazip' aso." Ya-t' inkosi a ku hanjwe, ku-y' amabuto, a yo hlala pezu kwe siziba, ukuti, ma si puma les' isilwanyazana, ba si bulale. A puma-k' amabuto, e se-ya kon' emfuleni. A fika; a lala kona, pezu kwe siziba.

Kwat' ebusuku, kwa pum' inkomo kon' esizibeni—e ne mbal' emningi leyo nkomo. Ba-ti: "Hau! Ya-nhl' inkomo!" Ba-t' abanye: "A si yi gwaze!" Ba-t' abanye: "Qa! A-ke si yo tshel' inkosi." Nempela, ba kupuka-k' emfuleni, se be-y' ekaya. Se be yo tshel' inkosi.

"Au! Nkosi, ngo kulala kwet' emfuleni, ku pum' inkomo enhl' ebusuku, e ne mbal' emningi." Inkosi ya-ti ba qamb' amanga. Ya-ti: "Be be nga a yi gwazi

ngani?" Ba-ti: "Nkosi, si yi bon' inhle kakulu." Ya-t' inkosi: "Po, be ni nga yi qubi ngani? Hlalani, ni ngabe ni sa-ya. Se ku zo-ya mina, ne nceku yami." Kwase ku hamba yona-k' inkosi ne nceku yayo, ku ba kupela.

Se be yo lala kona-ke, pezu kwe siziba. Sekut' ebusuku, i si pum' inkom' esizibeni. I si yi bon' inkosi. I si yi kokobela. I si yi gwaza. Inkom' i si baleka, i baleka nay' inkosi. I si ngena kanyekanye nayo esizibeni. I si ngenil' esizibeni, sokuti nya!

I si hamb' incek' i si buya, i si-y' ekaya. I si yo bika ukut' inkosi i si ngen' esizibeni kanye ne nkomo. Se ku-tiwa: "Ku za ukw-enziwa njani po?" So ku suk' indodana ye nkosi, i si qub' izimvu; i si-ya nazo kon' esizibeni, i yo nceng' isiziba ukuba si kip' uyise.

I si fik' i-ma ngapezul' indodana. I-ti: "Si kip' inkosi nga lez' izimvu!" Isiziba se si tukutela; se si 'beja si ba bomvu. Se be buyel' emuva. Se be-za ne zinkomo. Se be fika pezu kwe siziba. Se befika be-ti: "Si kip' inkosi!" Be-tsho be kala. Se si tukutela fut' isiziba; si gewala si ba bomvu.

Se be-za ne zinkabi. Se be-ti: "Si kip' inkosi! Si kip' inkos' i pansi." Se si tukutel' isiziba, si ba bomvu. Se be pindel' emuva. Se be-za ne buto le zinsizwa. Se be yo zi nik' isiziba. I bi si-t' indodana ye nkosi: "Si kip' inkosi! Si kip' inkos' i pansi." Se si tukutela fut' isiziba. Se be buyel' emuva.

Se ku butw' ibuto le zintombi. Se ku yiswa zona. Se kufika ku-miwa pezu kwe siziba. I se yi-t' indodana: "Si kip' inkosi! Si kip' inkos' i pansi." Se si tukutel' isiziba futi. Se be hamba, be pindel' emuva. Se ku letw' amakosazana manje, a zalwa iyon' inkosi. Se

Inkom' i si ngena kanyekanye nay' inkos' esizibeni.

kufika ku-miwa pezu kwe siziba. I se yi-t' indodana :
 " Si kip' inkosi ! Si kip' inkos' i pansi."

Ku kon' inkosazan' e sa sele, e nga yisiwe lapa ku letw' amakosazana. Isiziba sa z'ala futi lez' izintombi ; sa tukutela. Ba buyel' emuva. Ya i si-t' inkosana, ake ku hambe yona le nkosazan' e bi sele. Kwase ku yiswa yona-ke. I-ti-k' indodana : " Si kip' inkosi ! Si kip' inkos' i pansi ! " Sa hleka-k' isiziba, sa-ti : " Hi ! Hi ! Hi ! " Kwa hleka no mhlanga o mile pakati kwe siziba. Isiziba sa nqamuka kabili. Amanz' a-ya ngala, amanye a-ya ngala, kwa sal' isihlabati pansi.

Kwase ku pum' inkosi, uNkosenhle. Kwase ku puma leziya ntombi e za zi yo but' ubuhlalu. Kanti ku kon' umbusi we siziba la pansi, we nkosi, o hlala kona. Uyena lo o vez' ubuhlal' ezintombini. Kant' u tanda le nkosazan' enkulu, eyona le e ya gein' uku-ya lapa pezu kwe siziba, isiziba sase si nqamuka.

Ya i si puma-k' inkosi, le e ya i ngene ne nkomo. Ya i si pindel' emzini wayo. Zase zi puma-ke izinkomo lap' esizibeni, e se zi ya u'lobola le ntombi. Se zi yo fik' ekay' enkosini. Se zi fikil' ekaya, sekuba kuhle, ngoba, nom' intombazan' i nga tand' uku-y' esizibeni, i yo gan' umunt' i nga m boni, e sesizibeni, kwa-tiwa : " A ku na cala nje, ntombi, ngoba nang' ubaba wako u buyile ! Hamba nje, u-ye ku yona leyo nkos' e hlal' esizibeni." Ya-ya-k' intombazana, ya yo m gana.

Intombazana yona y'akelw' umuzi ngapandhl' ela- ngeni, ngoba nang' umyeni u hlala pakati kwe siziba. Intombazana ya i si hlala nje. Yaze ya zal' umntwana wayo. Ka yi m bon' umyeni. U fik' i si lele. U fik' i si lele njalo. Ku ya-sa njalo, a yi sa m boni. Kwati, uma be buza abakubo kwa ntombazana, be-ti : " Umkwe- nyana lo u njani ? " I-t' intombazana : " A ngi

m azi. U fika se ngi lele; a hambe ngi lele futi. Kodw' umzimba wake, ma ngi m pata nge sandhla, u fana no wo muntu."

Ku-ke kwa fik' unina wake, (we nkosi), o hlal' emanzini. Yena-ke, wa fik' emini, e-za la ku makoti we ndodana yake. Wa m bona ku umuntu nje, ku nge son' isilwanyazana. Wa-ti: "Ngi hlal' ekaya mina, emzini wami. Umntwana, nami ka ngi m azi"—e tshel' umakoti—"wa fihlwa, wa fihlw' esizibeni."

Waze wa zal' umakoti lo; wa zal' umntwana. Kwase ku fik' intombazana yakubo ka makoti, i zo m patel' umntwana. Kwat' ebusuku, ya fik' inkosi, le ye siziba. Intombazana ya i s'izw' udadewabo e kuluma no muntu kusihlwa, e kuluma naye endhlini, ku mnyama. Ya i si gijim' intombazana, i si tat' ubaqa; i si gijim' i yo ngena nal' endhlini. I si kanyisa. Inkosi ye siziba i si babaza. I si-ti: "U ya ngi kanyisa, ntombazana na? Wa ngi vez' obala! Inkosi ye sizib' i ngaka! U ngahl' u rude kona manje." Ya i si rud' intombazana, (umlamu we nkosi ye siziba).

Wa ye se-t' udadewabo: "Hau! Ku za ukw-enziwa njani?" Wa ye se hamb' udadewabo, lo umakoti, e se yo bik' ekay' ukut' intombazana i kip'¹ inkosi ye siziba; wa yi kanyisa ngo baqa, wa yi bona. A'bang' i sa pindel' esizibeni. U dadewabo u se-ya kubo-ke. U se yo bika; u-t' intombazana i kip' inkosi esizibeni.

Kwase ku-tiwa kubo: "Ku za ukw-enziwa njani-ke?" Be se ku kitshw' izinkabi-ke. Se zi yo hlaulel' intombazana. I fik' i si tamba-ke inkosi ye siziba. I si sind' intombazana le, yo baqa. So ku pel' ukuruda. Inkosi a yab' i sa pindel' esizibeni. Ya i si hlala

¹ Uku-yi-vez' obala, kad' i nga bonwa muntu.

ngapandhle njalo. Kw-akiw' umuz' omkulu ngapandhle. I si hlala, i si busa nje-ke kona. Ila i pela kona-ke.

31

**IMPI YA BELUNGU E YA-LWA NO CETSHWAY'
ONDINI, YO KUGCINA**

KWĀTI, ukub' uCetshwayo a bone manje nge ziwici ze-mpi ya seSandhlwana, ne ya seDudusini (eNqabeni ka Rawane), ne ya sOmbane, ne ya kwa Gingindhlovu, ukut' amabut' ake a ya pela, a se-fe kakulu, e qedwa isibamu sa maNgisi; nokut' e ya beLungu yona i si qubeke yaze ya namatel' eMfoloz' emhlope, onk' amabut' ake aseleyo u se wa hlanganisela ndawony' Ondini.

Se kw-akiw' umkumbi-ke. U se-ti-ke lap' emkunjini: "O Zulu, mina se ngi bonil' ukuti namp' abeLungu, se be fikile. Ngi bon' ukuti lo nifike na ba qund' eSandhlwana, kwa-sa be-zile. Nati, eNqabeni ka Rawane, ni ya ba qunda, kwa-sa be-zile. Nafika na ngi tshela, na-ti imp' i ni buyisile; i n'enze kabi. Se ngi ya bona mina ukuti izinkabi lezi (e-tsh' Inyonikaipumuli—ezining' isibili) a zi hambe zi yo tela ku beLungu."

U-ti-ke, uMatatshile ka Masipula, wa seMgazini: "Qa, Nkosi; iNkosi ya qala ya-tsho njalo na? Sa si nga ka peli tina Kandempemvu." I si-t' iNkosi: "Matatshile, o ku njan' ukupela na? Bap' oZikode ka Masipula na (e-tsh' inkosana ka Masipula)? Bap' oMhlazana ka Ngoza ka Ludaba, wa kwa Butelezi? Bap' oMbila ka Ngoza na? Bap' oNongoko ka Nguqa, wa kwa Butelezi? Bap' oMtshodo ka Ntshingwayo ka Marole na? Bap' oMahu na? Bap' oSomecuba ka Mapita na?" Wa-ti: "Ka ni ka peli na? U-tsho ngani ukuti ka ni ka peli? Bap'

oGininda ka Masipula na?" Ku ya pela-ke ukubuza kwe Nkosi.

So ku pendul' uMatatshile-ke, okuti: "iNkosi i y'etuka ini? Kanti, ya i-ti i yo-ya ngemuva ini na, i bulale bon' a ba kak' isitebe?"¹ Se ku ukutsho kwayo fut' iNkosi: "Ye, Matatshile! Uya ub'u ya 'beke-pezu, izulu li be kude; ub'uyate u gqula nge nduku pansi, inhlabat' i be lukuni pansi." U-ti: "abe-Lungu se be-ze, *be-zile*; loku nabo se be-fe kangaka, nati sa-fa kangaka na. Ku sa hlanguiswa² kupi na?" Inkosi a i banga na mazw' amaning' emkunjini. Kwa ku nga seko kukuluma, ngoba nans' impi ya abeLungu ya i si sondel' eduze. So ku ba ukupela-ke. Se zi yo hlala-k' izinkomo.

Se zi hlala qed' izinkomo, sekuti ntambama uZi-bebu, u se yo hloh' eMfolozi. uZibebu u se ba funyanis' abanye be bukuda nje emanzin' eMfolozi. U se catsha nge miti-ke; u se ba dubula. Ngo kudubula kwak' uZibebu, ukuko lwa muka no moya.³ Ba m tata, ba m tata; lahle la na mandhl' ihashana lake; laze la cut' izindhlebe. Ku-ya nga kwa Ndabakawombe, ba ya m dubula. Bā m yeka lapo; ba buyel' emuva, ba-ti: "Kusasa, ni yo si bona!"

I s'ilwa nga kusasa-ke imp' enkulu. Se ku nge yo kugeina njalo leyo. abeLungu ba tshetshe ba wu tshis' o wa kwa Ndabakawombe, no Nodwengu, no wa sOndini, no wa seMlambongwenya, no wa seMdumezulu, kanye na makand' amanye. Kwa lal' inkwezane ku semini, kwa-ti ne nje! Sa bon' ukuti la 'bub' elakiti namhlanje!

¹ A b' aziwa iNkosi, kutiwa izilomo. Izilomo-ke za zi bekelw' ugqoko lwe nyam' emnyango kwa Nkosi, zi y'idhlele kona. Lol' ugqoko-ke (*isitebe*) izilomo z'idhlele kulo, zi lu kakile.

² Ukw-enz' izaba, nxa se ku zo vel' ukulimala.

³ Ku-tshiw' *izotshelo*, uba se be m xotsha ngamandhla.

Amasotsh' atike a zi hlela, a zi hlela, a z'enz' isikano; a ye se vimba ngo tayela ngapandhle, ndawo zonke. Wa ye-t' u ya ba dumel' uMatatshile, ba m hlaba nge sipeleti, ba m lahla pansi. Na banye, oDunusa ka Sidamba, ba b'enze njalo. A yate amabut' a ba hlanganisa pakati, a hluleka; be tiywa zinhlamvu. Za ba tshaya, za ba tshaya, za ba cita izinhlangothi zonke. Kwase ku-ba ukupela njalo.

Ite iNkosi, i si y'eq' i baleka, i 'bek' enyakato, ya qala ya pekezelwa luKandempemvu. Sase s'izwa ku-tiwa a ngab' e sa yi landel' uKandempemvu, ngoba kw-esatshw' ukut' ibuto iNkosi li zo yi rothel' abeLungu, baze ba yi bone lap' i balekele ngakona. U se hlakazeka-ke njal' uKandempemvu.

uMatatshile lo wa ye luKandempemvu, e nge nduna kodwa, e isilomo nje; e nga tungile. Lonk' uKandempemvu lwa lu nga ka tungi nga leyo nkati.

32

UMKOSI

(Ku sa bus' uMpande no Cetshwayo)

I

uMkosi kwa Zulu u bu qala nge nyanga ye Nyatelo, uZibandhlela. Unyaka wa u tolwa ku Zweekufa¹ (ka Mtsholozwa, wa semaCubeni, eNkandhla), uyise ka Sigandanda; bese ku za u-dhlal' umkosi-ke. Bese ku-tiwa: "U se pendule njalo—

uMjiyezi wo Pinda!
uMgoq' o vimbel' izinkomo za seMantandweni."

¹ Abanye ba-ti: uZokufa.

Ku bongwa yen' uZwekufa, ngob' iyona ndoda ye zizwe e y'az' unyaka, ukut' iNkosi i ngaz' i tonywe amany' amakosi,—umkosi uz' u dhlalwe abanye, i nga ka ncindi yona. Kwabe ku hlaselwa kuye; yafika ya tiyek' impi. Wa ye ngen' enqabeni. Wā hlul' uTshaka, yen' o wa coboza zonk' izizwe. Wa ngen' enqabeni, oFeni, (intab' embi, e ungele¹ nje); ku ngen' abantu ne zinkomo. Wa tela kwa Zulu, ub' e se katazwe amakaz' enqabeni.

No kulima loku, kwa ku yo tetelwa ku Zwekufa. iNkos' i buz' ukuti: "Unyak' u su njani?" Kwo-kunye, i zauti i nga k'azeleli,² bese ku tumela yen' uZwekufa, a-ti: "Nkosi! Unyaka waze w'eqiwa amakos' e zizwe na? oSobuza³ se be wu-dhla nje unyaka!"

U ya-tsho njalo, se ku-tiwa: "A ku landw' uselwa." I si zo kot' igeja njal' iNkosi; ukuba, pela, so ku zo pum' igeja, ba lime. Ukukot' igeja loku, kwa ku umkos' omncane. Se be yo tat' inhlabati ya masim' e zizwe. Be ku hamb' abantu, amaxusa, e hamb' e lala; a yo wu tata na seSwazini. Sekuzakuti-ke, so ku tunywa won' amaxusa, e se yo kw-eb' inkunzi ye zizwe (uvava nje, e hlabayo). Okuzauti, lap' i banjwayo, i bulal' abantu; ngob' i nga lokotwa ngo mkonto (ngob' e za u'neind' iNkosi).

Igeja li kotw' ukuba se ku pum' imbew' ekaya, so ku yo linyw' amasim' eNkosi. Amasim' eNkos' a linywa njalo, a linywa amabuto. So ku zo tatw' inhlabati; ku datshulw' inhlabati ya masimu; li buy' igade li yo neind' iNkos' ekaya. Se ku zo bobok' ingoma-ke, ba tshay' ingoma.

¹ Ukub' i njengo donga, i ne siwa.

² I nga ka naki.

³ Le nkosi ya seSwazini i magamu matatu. Ku-tiwa: uNgwane, uSomhlolo, uSobuza. Wa zalwa uZikode (uNdungunya).

iNkosi ka yi li kot' igeja ngempela. Ukukota, uku-ncinda nge gade la masimu. Bese ku bobok' ingoma-ke, ukuti: "iNkosi i si l'idhlil' igade." Se zi zo butw' izinkom' emini. Se zi sengw' emini ya ntambama. Kwa ku njalo-ke. So ku zo dedel' iNyatelo, umkos' omncane.

Wonk' umuntu, no mfokazana nje, wa y'azi, kan' e nga tsheliwe, ukut' umkos' u su zo dhlala, a zi bonele yena ngo kutwasa kwo nyaka; a bone na nge nyanga. Ngob' izinyanga ze Nkosi za zi qapela yon' inyanga; zi bone ngo bukulu bayo ukuti so ku fik' isikati manje sokuba ku landw' uselwa. Kwa ku bonwa futi na ngo kuketa kwa mabuto; ngob' ukuketa kwa ku nga yeki nxa umkos' u su sondele. Ilanga lona lempela, o ku za u'dhlalwa ngalo, la li nqunywa iNkosi, i li nqum' i hlezi ne zinyanga zayo; i tshelwe izo.

Ngo mkos' omncane (iNyatelo) kwa ku butan' amabut' amancane; amakulu a sa hlezi nje emakaya. Bese kuti-ke, se ku butan' oMbonambi, noma be nga pelele; noma be maviyo mabili nje; noma li linye nje. Amabut' abuteneyo, uKandempemvu ne Ngobamakosi, ukuba ba zo tez' izinkuni ehlanzeni, eMfoloz' emhlope. Zi ya u'tshis' inkunzi-ke.

Le nkunz' i landw' ezizweni. I bi yo kw-ebiw' emadhlelweni. E cijile inkunzi; e mnyama, ete buqe! E nkulu, e ndala. E cit' amatumb' abantu. Enye iz' i genew' imisipa, ngob' i si b'ahlule. Kuze ku telw' iNgobamakosi, i b'elekelele, y'elekelel' uKandempemvu. I vimbe ngapambili.

I za u'dhliwa abafan' abancane a ba nga ka tombi, a ba twal' ucansi, ne zingubo zo kulala. Ba nga y'idhli abadala. Lab' abancane ba zo bizelwa kon' esigodhlweni, esibayeni sayo, e si nqwambel' iNkosi; la i tshiselwa

kona. iNkos' i ya gqinarwa; ¹ a yiz' uku-dhl' ukudhla; i-dhl' imiti; ku yoze ku-se. A ba sez' uku-pum' abafana; ba zo valelwa ngapakat' esibayeni say' iNkosi, lap' i gezela kona, kuze ku-se.

Sekuyoze ku-se i-tsh' inkunzi; ku loku ku baswa, i tshiswa; ilok' ilangabi liti nke, nke! Ilok' i bengw' imibengo, amagoda a ngange ngalo. I yo-tsh' amalang' amabili; ngob' i-dhl' imini no busuku, i-tsha. iNkosi-ke, lapo-ke, iloku i-mi kona lapo, endulini.² Y'elatshwa izinyanga za kwa Sikakane, oNondo ka Mrotshane; no Nongogo ka Fana ka Mnteli, wa semaCubeni.

Sekuzoti nge lesitat' ilanga, i si ya pela-ke uku-tsha-ke. Se ku ya u'celw' imvula eMakosini, ko Senzangakona, no Jama, no Ndaba, no Punga, no Mageba, lap' ā tshalwa kona.

Se ku qutshw' izinkab' ezimnyama, zo mkosi, e zi nga tintwayo,—isiqoqo se zinkabi, e zi nge na mbala. Lez' izinkomo zi zo qutshwa amabuto, onke a seMahlabatini. Ba zi quba nje, ba vunule konke lok' o kway' iNkosi, kwo mkosi. Ku sel' amatshoba kupela, ezindhlini. Ka patwa, ngoba be zo neta.

A liz' uku-duma futi, ku yo simze kw-ehl' imvula, kuti mu! Ku punywa li cwetule; ku lambat' ³ ifu. Ku ya u'dhlulwa kwa Bulawayo, na kwa Ndabakawombe. Se ku welw' iMfoloz' emhlope. Se ku ya u'dhlulw' eSizibeni, ku welw' uMkumbane. Se ku rutshwa-ke lapo. Se ku-miwa. Sekuze ku pelele wonk' amabuto; ku-miwe ndawonye ne zinkomo (izinkomo z'imi pambi

¹ Ukw-elatshwa nge miti, ub' i nga tonywa, i qonelwe amakos' ezizw' ezinye.

² Induli,—indawan' encane, epakeme (kungat' isiduli); y'ēnzew' ukub' iNkos' i-me kona, iz' i bukele kahl' esibayen' esikulu, la ku hlal' ibandhla, na lap' amabut' e giya kona.

³ Ukuba ku nga bonakali ne lodw' if' ezulwini.

kwa mabuto, z'idhl' utshani). Se ku hlatshw' irubo, elikulu, lokuti:

“Oye, iye, he yiya!
Hā! O-hu-yi-yi!
Hā! O-ho-hu!
Oye, iye! iye! Hā-ō!
Hi-i-ya! Ihi.”

I s'izwakala imbong' enkulu, uMagolwana ka Mkatini, ngapambili, i-ti:

“Izwā-ke! Somnandi ka Ndaba!
U ngaze w-ange ne mlomo.
Izwā-ke: Sihlopeside, sa oGumede!
Inyat' e hamb' i sengam' amazibuko.
U njengo Mzingeli kwo Mamfekane.
uMjokwane ka Ndaba!
uBidi li mateta nge zinyembezi;
usAlakutshelwa, usAlukunyenyezelwa.
O ziteb' ezihle, uMjokwane,
O ziteb' ezihle, z'idhlel' amanxasakazi.”

Ilok' e qubekela pambili-ke.

Imbongi le ka yi yodwa mhla kwa lelo langa. Ku kon' oMasipula; ku kon' oNtshingwayo ka Marole; a ba bongayo nabo. Iloku be tata-ke lapa ku Magolwana. Be-mi nje-ke bona, yena ilok' e hamba. U zot' e se penduka nga lo mkono we sobunxele, u se penduka ngo we sokudhla,—nanti-ke ifu-ke se li bonakala. Li pezu kwo muzi ka Tshingana,¹ lapa ku lahlw' imkonto ya makosi, eMbilane,—enhlanganweni ye Mbilane ne Mpembeni no Mzinhlanga. Ku kon' intaba lapo (iNtaba ye Zikali) nga seSigezeni,² pambi kwo muzi wa kwa Nobamba.

Se li yi hlab' imvula (izulu). So ku ketwa. Se ku-yiwa le-ke, se ku-yiwa le-ke! Ku ya rutshwa, ku ya

¹ Ka Mpande.

² Umuzi ka Mtembase (ka Jama), udadewab' uMnkabayi (ka Jama).

ketwa. Ku vunulwe, ku bincwe kakulu. Abanye ba twel' imqel' ebusweni. Ku-tiwa :

“Ha! O-ho-o-o. Hi-hi!”

So ku zo ketw' izinkab' ezimbili, e zi-tshiwo iNkosi ukuti a zi-ye kwa Nobamba. Ezimbili futi zi-y' eSizebeni (lapa ku yo dhlulwa kona-ke, ku buywa). Se zi ngen' eSizebeni; se zi hlatshwa. Se ku dhlulwa nazo-ke ezinye. Ku sukwa lapo, se be neta; kepa a li ka-ni kwe liny' izwe; na kwa Nodwengu a li ka fiki. Sekuti, ukuba ba yo wel' iMfoloz' emhlope, se be xotshwa imvula.

Amakos' ā tshalwa ndawonye, kwa Nobamba, na seSigezeni, na seSizebeni.

Onke la makos' ā zungelezwa ngapandhle; a ku ngenwa ngapakati. Se kwa ba ihlat' etuneni. Ku njalo kuwo wonke. A ku ngenwa ngapakati kwa lawo mahlati. Amakos' a zungelezwa njalo, ku zungelezwa kanye, amakos' onke a be ngapakati, a hlanganiselwe pakati. Ngâpa, nga sentshonalanga, uNobamba; ngenhla ku ka Nobamba, iNgwegwe; ngâpa kwe Ngwegwe, uDukuza; se ku iSizebe-ke. A se pela la makosi, oSenzangakona, no Jama, no Ndaba, no Punga, no Mageba, no Nkosinkulu.

Amabuto, la a pume kwa Nodwengu, a se zo buyela nga sempumalanga kwa makosi, ngalap' e pume ngakona. A se-ma; a hlangane na manye; a xumane. E-mis' o kwo mkumb' omkulu; a 'bek entshonalanga.

Nga sentshonalanga, ku kon' amany' amabuto, oNobamba, no Ngwegwe, no Dukuza, no Sizebe; lawo mabuto a se zo 'beka nga sempumalanga. Laba, a ba puma kwa Nodwengu, ba sondelene ne Sizebe. uTulwana u ba nga ku Mnkabayi, nga seSigezeni. uNobamba

u-y' eNkosini e yâ lahlw' eduze nabo. Na ko Ngwegwe, no Dukuza, no Sizebe ku njalo.

Ukuba se ku zo gcina-ke, a se zo keta-k' amabuto. Ilelo li keta nge zigaba zalo; ilelo li keta nge zigaba zalo; ilelo li keta nge zigaba zalo,—onke. Se be-ti: “Woza!” (Be cel' invula),

“Woza-ke! Woza lapa!
Woza-ke! Woza lapo!”

Ba-tsho njalo-ke. Baloku be-ya pambili, be-y' emuva. Ba hlehla nyova; ka ba wa fulateli. Ba pet' izinduku nganye-nganye nje; imkonto ka ba yi pete. Na mawisa, ka ba wa pete. Bonke ba pet' amaraw' odwa. Bayoti be keta, amarawu be-de be we-sa pambili; be keta (njenga nxa ku sin' intombi), be lingis' uku-qweb' amakosi (la a ba wa ketelayo); ba ya wa biza.

Se be suka be kukula-ke. Se be ya u'wel' uMkumbane; be ya wu welela eSizeben' esangweni. Se be ngena ngapakati. Se be keta pakati; be hamba be pamban' amaviyo, be nquma kabili. Abanye ba puma nga sohlangotini, abanye ba pume nga kwe sikulu. Ba keta naz' izinkabi lezo, e zi cel' invula, e be be-ye nazo. Se be za u'puma-ke, ukuba ba rube ba rube. Se be hamba-ke. Se ku hlal' izinkab' ezimbili, e zi zo sale zi hlatshwa; zi hlatshwa nje, ku celwa yon' invula.

Se be hamba njalo, se be yo wel' iMfoloz' emhlope. Se be ya ngena-ke kwa Nodwengu; se be ruba-ke. Se be net' invula e be be yo yi cela. Se be manzi. Se be ruba-ke, be ruba-ke; be keta ngapakati. Se be hlakazeka-ke.

uNobamba u se buyele kubo ne zinkom' ezimbili, e zi ya u'fika zi gwazwe. iNgwegwe i si-ye oDhlabedhlwini-ke nayo. Ka yi hambu na nkabi. uDukuza u

se buyel' ekaya kubo ; a ku welwa mfula. Nay' uDukuza ka hambani na nkabi. iSizebe-ke naso si-ya kub' eSizebeni. Se be ya ngena na ba kwa Nodwengu, be landela bona.

Izinkabi-ke lezi e zi sele, zi hamba na ba-ya kwa Nodwengu. Se zi ya ku-fika zi hlatshwe-k' ezimbili. So ku tatwa e zi sekaya, kwe zo mzimu, se zi fakwa ku lez' ezimbili ekade zi yo cel' eMakosini. So ku menyezwa-ke. Se ku tetwa-ke ; ku bongw' amakosi, onke la o be ku-yiwe kuwo, uDingana, uMnkabayi, uTshaka, uSenzangakona, uJama, uNdaba, uPunga, uMageba. A yik' inkos' e tshiywayo nxa ku tetw' e zo mzimu. Ne ya lahlw' ezizweni, (se ku tetw' e zo mzimu), i ya bongwa. No Nzibe u be bongwa.¹ Ku yekwa o sa hambayo.

¹ uNzibe lo u inkosi ; u no muzi wake (kwa Mfemfe), ne-zwe lake ; ngoba wā zal' uHamu, e m zalelwa uMpande, e ngen' uNozibuku, unina ka Hamu. uCetshwayo wa ye m fung' uNzibe. U be-t' uCetshwayo, nxa e se tukutele : " Ngi m pand' uNzibe, e kwa Sotshangana ! " Ka ku se kubuye ku pendul' umuntu. So ku sibekela ne zulu. U se tshak' amate. U se tat' ingubo, e yi pons' emhlane. A-ti : " Ngahle li hlangane ne nhlabat' izwe kona manje ! " Amadod' a nyebeze, a beke pansu.

uNzibe wa ye mkulu ku yise, uSenzangakona. Wa m bek' indawo. uCetshwayo u be nga-yi kona kwa Mfemfe ; ka bonang' a lu bek' unyawo kona, ngoba ku bonakal' ukuti inkos' enye uHamu. E nga m bulali umuntu ka Hamu. No Mpande e nga m bulali, ngob' uHamu inkos' enye. Ne zinkomo u be nga z'idhl' uMpande, za kwo Hamu.

uMpande kanye no Cetshwayo lo, be be nga mu-si umuntu, ukuti ma yo kw-aka ku Hamu, ngob' uHamu u be zo fik' a m xotshe. uHamu wa ye nas' isigodhlo. Bonk' abantu ba kwa Mfemfe ba reza kona kwa Mfemfe. U ne zinceku zake, ne zinduna zake. Ku zauti ngamhla kwo mkosi, uHamu u zo ba biza, be-z' ekaya kwa Mfemfe : be-ze nga maviy' abo ; se be vunule, ne zinduna zabo.

33

UMKOSI

II

Neo kupela kwo mkos' omncane, a ya hlakazek' amabut' amakulu ; a se land' izimpahla,—amatshoba ne zihlangu. Se ku yo gezw' amatshoba, e kandwa ; a lunge, a be mahle. So ku rayw' amatshoba, ku kandw' izihlangu. I size y'etwase-ke inyanga, i dilingane.

Ku njalonjalo, se ku kade zi hambil' izinyanga, e zi yo land' uselwa. Uselwa lolu lu tatw' eDhlokweni, lapa ku ngen' uTukel' olwandhle. Lu landwa oNondo ka Sikakane ; noMhlakuva, wa seMgazini ; no Sonketshe-nketshe ka Mnikina ; no Maqaingana ka Dedema, wa kwa Cele. Ba lu landel' izingane, zon' e zi za u-'bil' iNkosi.

Ku landwa fut' amanz' olwandhle, a landwe izo lezo nyanga ; a tatwa langa linye. A landw' ezansi, lapa ku ngen' uTukel' olwandhle. Amanzi lana a ya bila ; a citeke. Kube ku ya welwe lowo mfula, ku-kiw' amanzi, a telwe, ku gewaliswe. Ku welw' aMatigulu, ne Nyezane, no Mlalazi, no Mkukuze, no Mhlatuze, ne Mfoloz' emhlope.

Izinyanga ka zi ngen' emzini ya bantu, nxa zi land' uselwa. *Ka zi bonwa zi-ya pambili* ; nalapa zi-ya pambili, zi pet' inyama yazo. A zi bonw' impela. Ngoba, no wetuk' e z'elamela, a ngez' a-tsho ukuti : " Ngi bon' izinyanga zi pet' uselwa." Ba zo fika kusihlw' eNkosini. A ba ngeni nge sango le zinkomo na mabuto. Ba ngena ngenhla, nge ntuba ye Nkosi.

Se be zo ku-yisebenza (iNkosi) ; se be zo yi tshwa-

misa. I si zo ba no laka. A ku boni muntu-ke lapo. Abantu baze ba bone ngoba so ku-tiwa a ku yo tezw' izinkuni, ukut' uselwa se lu fikile; iNkos' i si nqwambile; se be yi nqwambisile. Ka yi sa bonwa. A i sa-yi na sebandhla lapo. A ku sa bikwa na ludaba. I si qunga; ba yi combe yonk' imibal' ebusweni na semzimbeni. Ku hambe ku catshazw' emzimbeni. iNkosi i tshwama nge nkunzi ya kuqala (ye Nyatelo).

Sekuyoti-ke, lap' i si dilingene inyanga, se ku suk' a ba sekudeni bonke, njeng' a ba kwa Mdhlalose, na ba kwa Mapita, (ba kwa Mandhlakazi). Be be-za be vunule, na mantombazan' a se-z' e twel' izihlandhla zaw' amatshoba, okuzoti, ukub' u dhlal' umkosi, se be wa buyisel' ezihlandhleni. Ngob' a ya ba bulala lap' ezintanyeni; a ya ba pucula. Se be fik' emakaya nawo, emakanden' akubo, a seduze na kwa Nodwengu. A se panyekw' ezindhlini; no mlil' a u sez' uku-basw' endhlini; ku nga ngeni muntu.

iSizebe ne Ngwegwe, no Dukuza, no Nobamba, ba za u'-za mhlazana u-miyo;¹ be-ze nge mzila. Se ku mhlope, kute wū! Bona-ke, ba fika kuqal' eNkosini. Se ku fik' uGqikazi, ngapetsheya kwe Mfолоz' emnyama. Se ku-z' uMfemfe, no Hamu. Se be-za be vunule; be-za be pelele. Se ku-z' abaQulusi—a ba kude njalo. Na ba seKubuseni (umuz' omunye ka Mpande), no Mbelebele. So ku-z' aMangwe, ezansi; e-za no Somkele ka Malanda. Se be fik' u su-mi; so ku gewele.

Ka ka fik' uNdabakawombe, no Zwangendaba, oBulawayo, oSangqu, oTulwana, oMlambongwenya, noMdumezulu (kwa Mbonambi). La makand' a seduze kwa Nodwengu. A fika se ku gewele kwa Nodwengu, se kute nqata ngapakati. Se be ngena nge mzila-ke, be

¹ Umkosi.

vunule. Se b'enyuka, be-y' enhla lapaya, kuy' iNkosi lap' i kona.

I si komba-ke iNkosi, i-ti: "Bobozani lapaya!" Se ku nqamuk' isikala. Se ku ngen' uNdabakawombe; se be-za kuy' iNkos' impela. Ku ngen' uBulawayo; so ku ngen' iSangqu, no Zwangendaba—ku ngen' amadal' odw' amadoda, amhlope; a pet' ezimhlop' izihlangu, e zi nga patwa buto. Se ku ngen' uMlambongwenya, isibay' esikulu si ka Zulu. So ku ngena-ke uMdumezulu.

So ku ngen' uTulwana no Cetshwayo. A se suswa, a se buyiselwa ngemuva onk' amabut' amnyama, izinsizwa. Amhlope, (a twal' indwa emqeleni), a buyiselwa nga seNkosini; iwon' a yi kakileyo. Amnyam' a buyela ngemuva; a se dedel' uTulwana. A ku se ku-pinda ku ngen' eliny' ibuto. iNgobamakosi noKandempemvu ba ngapandhle.

U su ye-ma-ke umkosi, ku nga ngen' uCetshwayo. Ngoba ku-ma wonk' umuntu; kak' o hlala pansi. Iloku ku fik' iSizebe, no Nobamba, no Dukuza, ne Ngwegwe (a ba qal' isitende so kuma). Ba pum' ebusuku kubo, ngoba ku kude. Se ku ngen' uCetshwayo njalo-ke, se ku ngen' uTulwana.

So ku suk' iNkosi, uMpande, w-ehl' enqoleni; u seti: " 'Ima! 'Ima! 'Ima! 'Ima! " E-tsh' e sina. Nga kwe sokudhla, u pet' induk' emnyama, (e ng' aziwayo ukuba induku, nokuba ku yini; isimiso so bukosi).¹ Nga sebunxele, i pet' isihlangu e si bala linye ngezansi kwo mgabelo (sengati la bekwa, la ruqwa; kant' ibala le nkomo). Nabo-ke, oNdabakawombe, no Bulawayo,

¹ Iyo le nduk' a bongwa ngay' uMpande, nxa ku-tiwa:

Intonga ye tusi,
E ya sala kwe ziny' izinduku.

no Sizebe, no Dukuza, ne Ngwegwe, no Mbelebele—amadala pela—a pet' ezimhlope. Ba twel' indwa bonke.

iNkosi yona a yi bonwa. iNkos' i-ti: " 'Ima! ' Bese be-mukel' oSeketwayo ¹ no Masipula ² no Godide,³ zonk' izikulu lezi, 'e z' imi nayo; se be-ti:

" Ba ya m zonda!

Ba zond' iNkosi!"

Se be hlabelela lapo. Se kw-amukel' uTulwana-ke, o gcine kw-amhlope. Sekuti, la mabut' amnyama, se be-ti, nabo be hlabelela:

" Ba ya m zonda!

Ba zond' uPunga no Mageba!"

Amhlope-ke, a-ti wona: " 'Ima! 'Ima!" Loku-ke ukuti, a ku-me yon' iNkosi. Ngob' uMpande a ku kwake, o kwa banewabo; nab' abanewabo, a ku kwabo, o kwa ba ngapambili futi. Wonk' amakosi isona sidhlalo sawo.

Ka ku s'enziwa lut' olunye. Se kw-enziwa, kw-enziwa; sekuzoti ntambama, emva kwe mbude, i bi si-ti a ku yekwe-ke. I si-ti: " A ku hlakazekwe, ku-yiw' emakaya." Se be wa kumul' amatshoba, se be wa fak' ezihlandhleni. Ku kon' abesifazan' a ba tweleyo, a ba be let' ukudhla.

Izintombi zi ngamabuto, zi umzil' impela, kuwo wonk' amakanda. Zi nga ngang' amabuto nje onke (ubuningi bazo). Na bafaz' abatsha, ba zo dhlal' umkosi. Ku sal' a ba 'bek' izinkomo ne zingan' ekaya; ba sele ngabanye.

Eminy' imizi ba zo funyanisa kw-onakele; izinkomo

¹ Ka Nhlaka, wa kwa Mdhlalose.

² Ka Mamba, wa seMgazini.

³ Ka Ndhlela, wa kwa Ntuli.

zi qotul' amasimu, zi lal' emasimini; ngob' izintombi lezi a zi vumi, nazo zi tand' uku-yo-bon' amabuto, ne Nkosi, ne zinsizwa zabo. A zi tand' uku-tshelw' ukuti: " Nang' umkosi, u dhlale wāti, wāti." Sekuzoti-ke bidhli esangweni kwa Nodwengu, ngazo zonk' izindhlela, Kwa ku ba njalo-ke.

Imbong' enkulu ye Nkosi, (uMagolwana ka Mkatini), nge langa lo mkosi, ka yi bongi. I bong' ekuseni, i kip' iNkos' endhlini, na makosikaz' omkosi. uMagolwana yena, (unina we zimbongi zonke) u zo ku-ma nga se-Nkosini, e kubo kwa Nodwengu ngapakati.

Kuyoti, lapa se ku buten' uZulu, i yi bamb' inkunzi iNdhlondhlo,¹ (i puma kwa Nobamba); i bamb' inkunz' emnyama—nayo e ya sezizweni, (njeng' e ye Nyatelo), a y'aziwa—y'aziwa iy' iNkosi. Nxa inkunzi i ba dabal' amatumbu, i si-t' iNkosi ku Mbonambi: " Yelekelelani!" Se be yo vimba ngapambili, se beti ngei. A yi letw' e nga hlabiyo. Izimpondo zayo za zi fana no sungulo nje,—ameva. I ya qakatisa ² nje. Sengati izimpondo lezi za zi cijwa ngabomu.

I si twalwa-ke inkunzi, i si yenyuka. So ku hlatshw' irubo-ke, ku-tiwa:

Hā! Ō-ō-hu! Hi-Hi!

Hā! Ō-ō-ho! We heyi, iyeyi, iya ehe.

Se be hamba *kancane*; sengati ka ba hambu, sengati be-mi nje. Se be yi pete ngazo zonk' izito. La i si hlinziwe, i si yo ngenisw' esibayeni se Nkosi, lap' i tshiselwa kona; lapa ku nga-yi muntu kona. Se be yi beka-ke; se be puma-ke. Izinyanga se zi yi hlahlela (iNkosi), zi yi tshis' eziko. Se ku za uku-na-ke, ku citsh' iziko. So ku ya pela-ke. Abafana ka ba lal'

¹ Igamu le buto e l'elam' uTulwana.

² Uku-owaneka.

esibayeni mhla kwa loko. Na lab' a ba be lele ngo kwa ngapambili, á be zinyanga, ngoba ziningi.

Kuyoti-ke, nge lesitat' ilanga, iNkos' i si zo puma; ukub' i yo geza, i lahl' imiti, ukub' i si yo vunula. I si zo yek' uku-ba mnyamanyana, ngob' i shikaqwa, i potulwa yonk' imiti le. I puma njalo, se ku isilwane, sengati a ku se iyo. I si zo landwa amabuto. A ku petwe nduku. U ya puma low' endhlini, u-ti: "Woza! Woza-ke! Woza lapo! Woza! Woza!" Ba biz' iNkosi.

I ya pum' iNkosi, i s'iy' esangweni, i hamba na makosikazi, isijinga sa makosi; a amakand' onke, a nga sa zaliyo; o mkosi. A vunule wonke, a s'esabeka. A ku sek' o tshiy' uto lwak' oluhl' endhlini. Nabo ba qamuka nge buto labo njalo.

Na mabuto nje a se vunule, a s'esabeka. A se fak' amatshoba, ne mnyakanya. A se-zwakal' indawo yonke, e roloba; b'enz' isimema se Nkosi, so ku tshay' uselwa.

iNkos' i pum' esigodhlweni na makosikazi wodwa. I si y'euka nawo, kanye na mabut' a be be zo y'amukela, ku semnyama. Ba fik' izoba iloku l' imil' esibayeni (izoba lo mlilo, e li tshis' inkunzi—le nkunzi yo vava, ye zizwe, e bi 'bil' iNkosi).

Se be y'amukela-ke. I si puma-k' esibayeni. Se b'euka nayo njalo. A se-zwa-k' amabut' amany' amaning' ukuti ku ya u'tshayw' uselwa. A ku sek' o sa leley' umuntu. Ilow' o vukayo u pum' e gijima, e-ti: "Woza-ke! Woza-ke, Woza, Nkosi; woza lapa!"

A kw-aziwa-ke lap' imizi e fakw' eNkosini, eluhlaza, ete cwe, ukub' i yo lahlwa-pi. I puma nje iNkosi, i pet' uselwa. Ku gijim' izinyanga nalo ngapambili na ngemuva. Ku puma zon' izinyang' e zi yi sebenzayo kuqal' esangweni.

Amabut' a-ya ne Nkos' esangweni, se ku nge lo kugein' ilanga lo mkosi. Ka i-y' esangwen' iNkosi ngo kunyatela, i-ya ngo mkos' omkulu kupela. I si lu tshaya-ke esangwen' uselwa. I lu pihliza pansi; se lu-fa, luti pihli. I si lw-eqa; i hlale ngalapaya kwalo! I si lu nyatela-ke; i si lu gxoba ngo nyawo. Se ku-tiwa: "Wa-wa, Mswazi ka Sobuza! Wa-wa!" Se ku kuz' amabuto, (a be y'amukel' esigodhlweni esibayeni), a-ti: "Wu! Wu! Wu! Wu! Wu! Wu!" Ne sigodhlo futi, se si kuza s'enze njalo.

Ku bekw' udengez' esangweni. I si ncinda kulo njalo. I si cins' ilanga. Liti qatsha kuqala, i bi si cinsa. I si kumuka-ke. Amabuto a se ngquzuka-ke lapo, la a kad' a-mukel' iNkosi; a se vutuka; a se bang' emfuleni onke, e yo gez' uselwa. Ne sigodhlo lesi si nga hlali; naso si banga kon' emfuleni si yo geza.

iNkosi lapo-ke i si petwe izinyanga. Se zi ya ku-yi-ncindis' emfuleni; e se zi ya ku-yi-paqula, ukuba se zi susa imilobolobo le e qunge ngayo. Se zi geza njalo. Amabuto-ke a se pindel' ezironqeni, e yo ncama. Ikona so ku zo hlatshw' izinkomo, kon' ezironqeni. Amabuto njalo a ngenis' emfuleni. A sez' a u-zi-dhla a ziti du, a be se ya u'vunula-ke. Ikon' e se ya u'qubula. Ikona futi so ku za uku-m' umkosi. La mabut' ahleziyo, á tand' uku-qubula, a qubule. Lapo-ke, se ku zo-zwakala imiteto e-tshiwo iNkosi.

Imiteto.—Ma ku nge ku kehla ntombi, ku nge ku tunga buto, a wuk' umteto. Uma ku kon' umteto, abantu ba za ku y'izwa nge Nyatelo. I tshaywa lapo imiteto. Nxa ku kon' umteto, kwa ku-tiwa: "A ku kehl' ukuti!" (Ku qalwe nge zintombi.) Kuzoti, nge ye Nyatelo, ku-tiwe ibuto lokuti le zintombi, li nga gundi. Kuti, emkosini omkulu, ku-tiwe, a li kehle-ke, li gan' ibuto e

li ukuti (lezi e zi menyezalwe nge ye Nyatelo). Intombi e si yo sala lapo, i nga kehli, i zo-dhliwa nga manqe. Se ku zauti nyakenye-ke, se ku menyezalw' elinye futi,—ngo kwelamana kwabo, ngo kulandelana.

Izintombi zi menyezalwa nge ye Nyatelo. Se ku zoti-ke, ukuba zi menyezalwe lezo zintombi, zi kehle, lelo buto (la balisa) nalo-ke ka li sez' uku-gunda; se li zo yeka nje (izinwele), ukuba se li zo menyezalwa ngo mkosi. A b'elama lel' ibuto le zinsizwa, nabo-ke se be zo zi yeka. Nazi izintombi zabo se zi kehlile!

Intomb' i kehla qede, i kale. I y'az' ukuti a i-y' esokeni layo, i zo botshelwa lab' a ba tungayo. N'onina ba ya kala, ba kal' emfuleni, ba kalel' abantababo, ukub' amasok' abo e nga kehlile; esikul' isililo. Se be zi tata, ba wele¹ nazo abanye. Kwā qamba nga lok' ukuwela. O kwa bulal' izwe iloko-ke.

Into e ya i-k' i vel' emkosini, ukuxabana kwa mabuto (ngoba, pela, maningi, a ngenis' indawo yonke); at' a nga-lwa, ku lamul' izinduna, zi lamule ngo ku ba tshaya nge zinduku, ba ba tshaye ba ba qinise.

Kwāti ngo muny' umkosi, kwa xaban' uTulwana ne Ngobamakosi. A ye se-lwa. uTulwana ibuto la madoda, iNgobamakosi abafana. A makul' amabuto omabili, a ngapezu kwawo wonk' amabut' a kwa Zulu. uHamu-ke, ukub' a ku bone loko, u se-t' uTulwana ma tat' imkont' a ba gwaze, e nengwa ukub' abafana balwe ne ntanga ya oyise. Nembala, ba yi land' ezindhlini, ba ba gwaza. Kwā-f' abant' abaningi muzukwana loko. Lowo mkosi-ke w-ōnakala, ngob' u telwe igazi.

¹ Ku-tshiw' uku-wel' uTukela; uku-balekel' eSilungwini.

34

IZIBONGO ZI KA DINUZULU—II

uMGWAGWA¹ we Zulu!

uMpondō za mil' enjeni,²

Ngi nga bonange ngi yi bon' i mil' împondo;

Uba za mil' enkomeni,

Sa si yo kumul' amagud' okubema.

uDhlotovu³ ka 'bekeki!

U fana ne msebe ye langa;

uDhlotov' o njenge bubesi.

uMamba ye Vuna!

uMaqamusela!⁴

Ngob' i⁵ qamusel' ezihlangwini

Za ba seKuvukeni.⁶

uMalokot' izizwe, zi lokoteke.

uSihawuhawu⁷ si inkondhlo!

Si vunywe a bamhlope;

Sa vunywa nga bapansi na bapezulu.

uPap' o lu pezu kwe-ndhlu ka 'koto.

Lalela lo munt' o memezayo,

Ungat' u ya lila.

¹ Into e si penduke yaze ya mhlope; ingabe bā m qamba nga bantu a ba papatekayo ini, be xotshwa impi yake, i si b'ahlulile,—njenga seTshanini, na kwa Ndunu.

² Ku-tshiw' uZibebu ka Mapita. Ku-tiwa uinja ngob' e ngumuntu ka Dinuzulu, e konze kuye; kanti nang' u se zo lum' iNkosi yake, ngob' e-lwa nayo. 'Izimpondo' impi le a ye hlasela ngayo. Ku-tiwa-ke, umhlol' ukub'inja i mil' izimpondo.

³ Umunt' o no laka.

⁴ Ukuhamb' a dabul' izwe, e qonde pambili; e hlasela.

⁵ Imamba, ngob' e fana nayo.

⁶ Lo muzi o ka Zibebu.

⁷ Nxa ku hlatshelw' inkondhlo (b'enza ngoba be jabula), ku-tiwa: "Hāwu! Hāwu!—Hāwu! Hāwu!" Inkondhlo leyo ya vunywa abafileyo na ba nga ka-fi, oyise ka Dinuzulu,—uNdabuko no Tshingana.

iNkosi ye nsizwa !
 uMapikelela !
 Ngob' e pikelel' amadod' a kwa Zulu,
 E se gund' izicoco, a zi bek' emseleni.

uDINUZULU.

"Itole la ko ka Msweli,
 E l'anyise li guqile."

Mlomo-wodwa ! Suk u kulume !
 U ya yi bon' imilom' emningi,
 I ya vunana pakati kwe-zwe,
 Ku vunan' oZibebu be no Hamu.

uDINUZULU.

"uMamonga wo Sutu !"

[Les' isitomb' s'enziwa uMr. W. B. Sherwood, P.M.Burg, Natal.]

Izul' e li dum' emva kwo muzi
 Wa seNkalakutaba,¹
 La tat' izingane zi ka Mapita zonkana,
 La zi tel' eMkuze.
 Gijimani ngazo zonk' izindhlela,
 Ni yo bikel' a ba kwa Sidhlahla na Ntini,²
 Na ba kwa Vuma,
 Ni-t' : " Amanz' oMkuze, ni nga wa puzi,
 Ngob' uDinuzul' indab' u y'enzile ;
 U gwaz' impi, ye-ma,—
 Ya njenge gamu li ka dadewabó, uSimiso."
 O hlasele nge mikonto,—
 Njengo muzi wa seMkontweni ;³
 O hlasele nga mahashi,—
 Njengo muzi wa seMahashini.
 uMagagamela !⁴
 O gagamel' izinkomo za maBunu.
 Inkunzi yakit' eMkontweni.

35

INHLAVA⁵

NXA inhlava i bon' umunt' e hamba, kanti izinyosi i zi
 bonile yona, i fik' i hlal' emtini, i bi si-ti :

" Veke, veke, ve ; veke, veke ! Ve, ve, veke !

¹ O ka Zibebu.

² amaSwazi lawo.

³ O wa seMkontweni iwo o wa soSutu ; mabil' amagam' a lowo muzi.

⁴ Uku-gagamel' into, uku-qabuk' u y'elamela ; u ng'azi ukut' i kona ku leyo ndawo.

⁵ Abanye ba-ti ingede ; unomtsheketshe.

Wōza, Wōza, wōza ! " U bu su yi vumela ; u qal' u-ti :

" Mame ! Mamndengende !¹
 Nhlav' e bizelayo !
 U ngi beke kwe l' oju iqata !
 Mapa kakulu !
 uMondhli we zintandan' ezihambayo."

I bi si suka-ke. U su yi qapela lap' i zo suk' i-ye kona. I si zo fika ku lo muti-ke. I hlale. Wena-ke, u bu su yi landela. I yoti, uma ize ya sitela, (ka wa wu bona umut' e hlale kuwona), u qonde lap' i tshone ngakona ; u hamb' u bek' indhlebe, u lalela. U za u y'izwa, ngob' i ku lindile.

U za u y'izwa ngak' ukukala, i-ti : " Wōza, wōza, wōza, wōza ! " I-tsho kakulu. I size i ku bon' ukut' u su fikile. I suke. I suke futi, i qubekele ngapambili. U yi bone i hlal' emtini u kude, kanti indaw' e sobala ; a ku site lukalo. I ya kuluma njalo. Y'enz' ukuba u y'izwe, ukuti nansiya lap' ikona. I kulume kakulu. U hambe. Wena-ke njalo, a u yekile. U dane u-ti :

" E ! E ! Mame !
 Mamndengende !
 Nhlav' e bizelayo ! "

I bone futi ukuti wa sondela. I yoti, ub' i 'tshwile, ya ndiza kakulu, a wa yi bona lap' i tshone ngakona, ya hlala kona, (kanti kweny' indawo kw-enile, u zo banjwa ukwena—kanti, kweny' indawo, u zo vinjelwa udonga) ibuy' i buye i zo ku funa ; ngob' u vinjelwe udonga, u fun' izibuko lo kuwela.

Kanti-ke yona, a yi sa ku boni ; i si ku memeza nje, i-ti : " Wōza, wōza, wōza, wōza. wōza ! " I-ti : " Ve,

¹ Mhlaumb' inhlava bā yi qamba kanje, ngob' ukukuluma kwayo ku kuningi ; ngob' iy' i fike kude i kuluma no muntu. I ya denga-ke ngo kw-enze njalo.

ve, ve, ve, ve!" Nawe, u zo kuluma, i-zw' ukut' u su lapa, u-ti: "E! E! E! E! Mame! Mamndengende!" I sibuy' i suka, i qubekela ngapambili.

Kanti, kokunye, izinyosi se zi seduze. Kanti, kokunye, zi *kude*. Lapa-ke zi kona-ke, ufakazi o zo bona ngaye ukuti *zi lapa*; *i si ngi 'bekile*; i zo fik' i hlal' emtini, i 'beke wena ukut' upi. I ku bone ukuti: Nangu. I ndize; i bi si dhlalis' amapiko-ke, uku-wa-qaqazisa. I bi si suk' irwutiliza, i ndiza. I si hlala kon' eduze kwazo. I si qamb' okuny' ukukala.

A yi sa-tsho ukuti: "Wōza wōza wōza! Veke, veke, veke, veke!" I si-ti: "Twi, twi, twi, twi, twi, twi!" I si hlal' eduze kwaz' emtini; i si buka nje-ke. I *tūle*; ingab' i sa kala, neze. U su zo bona-k' ukuti, lapa ite rwutilizi kona, ya hambela pans' eduze kwo tshani (ngoba nang' umgodi u pans' emhlabatini) so ku iyona ndawo yo kufuna, u su funa-ke, u fun' izinyos' ezindizayo; u zi 'beka, u z'akel umkanya. U zo zi bona lapa zi ngena kona, ne zi pumayo.

Ku njalonjalo, ku bili. Ezinye zi ngena ngamandhla; ezinye ka zi pumi, kuze ku qubek' isikati kand' ub' i pume. Ezinye, kanti ku makaza, a zi kupuma. A zi fani na lapa li balele, lapa zi puma kakulu; u zi bone naw' u sekude. U su zo z'imba-ke, noma u wedwa, noma ni babili, noma ni batatu. Inyon' i hlezi nje emtini, i ya ni buka.

Ni zi tate-ke. Uma zi nonile, ni zo yi bekel' iqa.¹ Nxa zi nga nonile futi, i ya-piwa. Inxa u nga y'ipile, i za ku biza ngomuso; kanti i ku bizel' imamba, ngoba wa yi neitsha. *Inhlav' i ya 'bekelwa, ikon' i yo ku-pa na ngomuso*; isiga se-zwe leso. Inxa ku indawo ye zingwe, i yo ku bizel' ingwe; nxa ku indawo ye

¹ Le zinyosi lezi e se ni zi tolile.

zinyati, i ku bizel' inyati; nxa ku indawo ye mbube, i zo ku bizel' ibubesi.

Nxa u nga z'imbanga, wa zi tshiya, uyaut' u su-ya, i si biz' abanye; ngob' i ya ku bona ukut' u zi bonile. I si bon' u hamba-ke. I si yo 'beka. I si bon' ukuti: "Ha! Ka z'imbanga!" I si suk' i fun' abany' abantu. I si m bona, i si m biza. I ya bon' ukuti na lowo ka z'imbanga, i si yo biz' omunye.

Inhlava lena i umuntu. I ya fika nje na sekaya, nxa i nga m bon' umuntu o hambayo nge ndhlela. I m bizele lapo. Mina, se nga ku qapel' ukuti ka yi ku bizel' inyoka; a yi ku bizeli fut' ingwe. Kusuke ku seduze kwe zinyosi. Ku zi hlalele nje. Inhlava-ke, i ku bizel' izinyosi.

U zoti ngob' u bone kona kuqala, izinyosi u nga ka zi boni, so ku vuka kona, u bu su-ti-ke wena: "Kant' u ngi bizela loku!" U su balek' u hamba; a u sa zi fun' izinyosi. U su wesaba, u-ti: "Kant' i bi ngi bizel' isilokazana." Kant' i ya fakaza; ngob' u hamba qede, ibuy' i ku landele, i zo ku biza. Uma w-esaba, a wab' u sa buyela, i ya ubuy' i yo biz' omunye, e si m bona kw-eny' indawo. Lowo-ke, o nga yi bonang' inyoka, u za u'fik' a zi bon' izinyosi.

Ngoba nizobuye ni bonane na lowo, ukuti lap' u xox' indaba, u-ti: "Ngā bizwa inhlava endawen' etile; nga bona se ku vuk' inyoka, nga baleka. Ngati mina: 'Hau! Kant' u ngi bizel' inyoka!'"

A se-ti-k' omunye: "Ha! Kanti nami i-ke ya ngi biza, ku yona leyo ndawo. Mina ka ngi yi bonanga; ngāfika nga bon' izinyosi. Ngafike nga z'imba. Hau! Za zi none!" Sokuze kwa kuningi ku ba njalo.

Mina-ke, ngi bon' ukut' inyoka le, usuk' e y'elamela. Isuk' i nga m bizeli yona; i m bizel' izinyosi

nje. Ngoba ka yik' indawo e nge naz' izilwane. Se be baning' a ba-ti: "Kwa vuk' ingulube lap' i beka kona." A-t' i bi m bizela yona; kant' i ya zi vukela nje.¹

So ku kaning' inhlav' i ngi bize; ngi yi landele, ngi fike, ngi zi tole. Uma ngi nga z'imbanga, ngi zi yekile, i zobuy' i yo biz' abanye, ngi fike se be z'imbile. Kwazis' ukuti, imizi y'akelene. Ngibuye ngi be-zwe, ukuti zembiwa obani. Se ngi-ti mina: "Hau! Bani! Na ni z'idhlelani izinyosi zami na?" Se be-ti-ke: "Ha! Sa bi-zwa inhlava. Wena wa u zi yekeleni?" Wo, za yekwa imina, ngob' inhlava ngi ya y'azi, yon' i 'bek' ukudhla kodwa (ngob' i bona mina); ngā zi yeka."

Se be-tsho bonk' endhlini, be-ti: "Ha! A w-azi ukut' izinyosi ze nhlava ka zi yekwa, um' i si ku bekile? I zo bon' ukut' u zi yekile, i bi si biz' abanye." O, nami ngi vume. Ngoba nami i-k' i ngi bize, se ngi z'imba; ng'izw' omunye e se xox' indaba, e-ti: "Nami, yake ya ngi biza njalo. Nga zi yeka, ngi bona ngoba ngi libele. Se ngiti ngi ya-ya, nga fika se z'imbiwe, kanti se z'imbiwe uwenal!"

Bese ngi-ti-ke mina: "Wo, ukuma kway' inhlava; iti i nga ku beka, um' u nga z'imbanga, i bi si yo biz' abanye. Ngob' i zoti u isipukupuku, ngob' u zi yekile." Nami, ku ngi biza kuningi nje, ifik' i ngi 'beke qede, kanti ku makaza; kanti yona ya i zi bone li balele kakulu. Ngifune, ngi fune, ngi fune, ngi ngaze nga zi bona. Ngize ngi goduke. Kw-enziwa ukuba ka zi pumi, ku makaza. Ngifun' isibili; noma si babili, ngi nge ngedwa. Ngize ngi goduke.

¹ Izwi e li fakazela leli, e li ka Somsewu (enwadini yake yokuti, *The Honey Bird*), ngob' e-ti yena baze b'esaba, be bon' isihlahla na matshe, bati ba bizelw' inyoka. Kanti ca.

Na ba kuqala, e sā qalisa ku bona, bā yi tuka; ba-t' i si bizel' inyoka. Kant' abantu ba yi tuka njengo kwesaba nje.

Uma kusasa li balele, ngi qonde kona, lapa ya ngi beka kona, a ngaze nga zi tola. Ngifun' u-zi-bona ngi se kude, kona lapa be ngi budula ngi fun' izolo. Zifike zi pume kakulu. A ngi kulumi uma l'ina; a zi pumi. Uma l'in' umvimbi, a zi pumi. Z'idhla lon' uju lolu lwazo.

Ngā-ke ngati ngi land' izinkomo zami kwa Mpukunyononi. Nga ngi kip' abantu be botshw' eTshowe uMashiqela, e ba hlaulisa; imali ka yiko-ke. A be se-ti: "Mnta ka —, ngi nik' imali, inkomo yami i sekaya kiti." Nga hamba-ke, nga land' izinkom' ezimbili; enye i ku Patshana, wa kwa Ntombela, eny' i ku Mbuzana ka Matshobode. Nga hamba-ke. Indhlal' i ngakanani? Ngifika; ngabuya nga yo lala esihlotsheni. Ngabuye nga hamba. Ya fika.

Ya-ti: "Ve, ve, ve, ve!" Ngifika nge ndhlela yo mendo, ezweni li ka Somkele,—kodwa bā tela kwa Hlabisa bona. Ngifun' landela. Ya hlala nje emtini. Ye suka. Ya 'tshwila, yaye ya sitela. O! Ngase ng'esab' uku-yi-landela; izwe le zimbube ne zimpisi na mankentshane. A l'akiwe. E la mahlane.

Ngase ng'esaba, loku ngi hamba ngedwa. Uma sa si babili, nga ngi yo zi landela. Ngabuya nga ngen' endhleleni, nga hamba. Ng'etuk' isibuy' i fika futi, i zo ngi hlola. Nga hamba nje, ka ngi ya naka. I-ti: "Ve! Ve! Ve!" Yaze ya katala. Nga hamba nje. A yab' i sa ngi landela.

Se ngi kw-eny' indawo, e buqamamana, kwase ku qamuk' enye futi yesibili. Ya i si ngi biza, i-ti: "Veke, veke! Ve! Veke, veke!" Se ngiti: "Qa, a-ke ngi yi landele le." Ngifun' sat' uku-pambuk' endhleleni nje, ya i si ngi beka. I si-ti: "Twi, twi, twi, twi, twi,

twi"; eduze ne ndhlel' e ngi hamba ngayo. Zi sesidulini. Se ngi z'imba. Ilo ku-sile ukudhla a ngi kw-azi.

Zi tshetshe za 'boboka. 'Bodhlo! Nga zi tapa. Ngase ngi zi bekelel' inqwaba pansi. Kodwa-ke, a zi nonile kakulu; uju lu ingeosana. Into e ningi, isikupa (si bomvu), na maqand' aso.¹ Ngase ngi hlala nje ng'idhl' uju. Se ngi lu qeda. Se ng'idhl' isikupa, les' esibomvu. Sa ng'ahlul' isikupa; a ngaze nga si qeda. Se ngi si keta-ke, ngi si fak' emtshumbini² wami. Se ngi yi bekel' iqa la maqanda (amatane). Se ngi hamba-ke. Se ngi-ya lapa ngi lala kona.

Kwa pinda fut' okunye, se ngā buya ngay' ekaya, ngo muny' unyaka. Sā pindela kona kwa Mpukunyoni, kwa Hlabisa. Ngi-ya ku lona lelo cala lami. *Si bone-ke, mhla kwa loko.* Indhlala fut' inkulu. Se si lala-ke ku le miz' eminye, ngoba si tshonelwe ilanga. Se si teng' isixonxwana se mbuzi.³ Sa yi bulala. Sa lala s'idhle loko kupela. Sa vuka sa hamba kusasa.

Lapa si sendhleleni, ya si biz' inhlava. Sa yi landela. Ya si beka. Sa z'imba. Sa fica amacwecwe e yingeosana; zi nona-nonile. Sa ziti mokohlo-mokohlo; ⁴ sa zi qeda, sa hamba.

Kute ngapambili, eduze nje, ya si biza fut' enye, lapa se si-y' emfuleni eNyalazi (u ngen' eHluhluwe). Ya si biza, ya si beka. Sa z'imba. Zā nona lezo, amacwecwe; amagqekema a makulu, a nzima. Sa z'idhla. Sa ze sut' izisu sobane. Uba sa si nga lambile, sa si nga o zi qeda. Sa hamba-ke.

Ku ning' ezweni lakiti (ehlanzeni). Ngi nge ku bale; ngi ngaze ngi kohlwe. Ngi nga ket' e zi none kakulu.

¹ Amatane.

² Ibikil' e li ne sizibekelo.

³ Ye mpongwana.

⁴ Be zi qobozela.

I kon' enye e yake ya biz' abafana bami b'alusil' ehlanzeni. Bafike ba ngi tshela. Ba-ti: "Si bizwe inhlava. Se-mba, se-mba; za si suzela." Umuntu za m tata lapa, za m 'bekisa kude le.

Ba-ti: "Zi kwe sikul' isiduli, isidondwana e si ngange-ndhlu." Ba-ti: "Zi pum' imnyang' embili.

INHLAVA.

"Mame! Mamndengende! Nhlav' e bizelayo!"

[Ku tatwa ku: "The Royal Natural History;" si vunyelwe oMessrs. F. W. & Co.]

Size sa-ya no mlilo; sa zi tshisa ngawo. Za s'ahlula." Se ngi-ti: "Ozani, ni zo ngi kombisa kusasa (loku bona ba ngi tshela kusihlwa). Nga-ya nabo, be baningana; na b' eminy' imizi. Nga z'imba, nga zi boboza. Nga boboz' enkul' indhlu yazo. E se zi vimbe nge ngcina¹ (i fana no ngiyane), zi tshiy'

¹ Inkulati.

izimbotshan' ezincane, (e zi ngena ngazo), iminyango yazo.

Kwā pum' amacwewe a ngang' esihlangu. Omuny' umfana nga-ti ma buy' ekaya a yo tat' izingqok' ezinkulu. Za gwal' izingqoko, ba twala bonk' abafana. Namanje lezo zinyosi a zi ngi kohlwi ukunona kwazo. Emzini wami za b'ahlula, se be pela na bantwana babo. Na ku le mizi ya bafan' abatatu, a ba zi qedanga.

Le nyon' i inganekwane, ngob' i siz' abantu be-fe indhlala. Y'aziwa ibo bonk' abantu. A ngek' a yi tshay' umuntu, e yi bon' i ndiza, a yi jikijele nge sagila. Ukubizwa kwayo, ku-tiwa inkosi; *umame*,—u ya si pekela.

Mina ngiti yā dabuk' ohlangeni, mhla ku dabuk' amatshe, ne zintaba; kwa vel' amanzi, kwa vel' amahlati, nayo-k' i pakati kwa loko. I ngumunt' impela, ngoba naku umuntu i m bizel' uku-zo-y'elekelela, naye-ke i m elekelele ngo ku-mu-p' ukudhl' okumnandi.

36

**UKUBULAWA KWE MBONG' ENKULU YE-ZWE,
UMAGOLWANA KA MKATINI**

UMAGOLWANA lona, kwā fik' uMayeza, wa kwa Dhlamini, e xotshwa uMkanyile, wa kwa Zulu—b' akelene no Magolwana, no Ntshingwayo ka Marole (na namuhla b' akelene ngo kudala). U se ya m tol' uMagolwana, e tol' uMayeza. U-ti-k' uMkanyile: "U tol' umtakati na? Lok' u bulal' abantabami na? Nawe u za u'bulal' abantabako, Magolwana; nawe ku be buhlungu. Ngo-kuti s' akelene, u tol' umtakati kona lapa!"

U-ti-ke uMagolwana: "Ca! Ngi ya ku m bona

mina, ngi m bulale." U-ti-k' uMkanyile: "U yo m bulal' u iNkosi ini na, loku nami a ngi m bulali na?" U-se-ti: "M cit' a dhlule; a suke lapa kuwe. Kona si ya u'tandana. U nga m fuya, se si zo kw-alana." U-ti: "Ingan' uNtshingwayo u m alile na? W-enza ngani wena na?"

U se ya u'tshel' umfowab' uMpande, ukuti: "Nang' uMagolwan' e se tol' umtakati, a se qed' abantu bami." I-ti-k' iNkosi-ke: "Ca, nxa e takata, u ya ku m cit' uMagolwana; ka uz'a hlala." U-ti-ke uMkanyile: "Se si y' alana-ke naye; se si yo xabana-ke, s' alane." U se buy' uMkanyile. Se ku hlalwa nje-ke.

Sekuti se ku isikat' esikulu, u se bulal' umlobokazi ka Magolwana, e bulawa uMayeza, u-ti: "U yo wa tolelani ensimini yami na, amadaka¹ na?" U se tshel' umyeni wake, e-ti: "umaMbata u se tolel' amalongw' ami, ngi wa bek' inqwaba; u se fik' e wa buta nje yena." A yo pek' utshwala lawo malongwe.

U se-ti-ke, o wesifazane ka Mayeza: "Ku ku bu puza lob' utshwala o peke ngawo la malongwe? Ku ya u'f' imbiza yabo." "I ya u'bulawa ini na?" Izimbiza za zi sembelwa pansu, zi vela ngo mlomo kodwa. U-ti: "I ya u'bulawa ini imbiza yo mnumzana na? Wa loyis' imbiza yo mnumzana?" A bu vutshelwanga lobo tshwala. Wa-fa kona lapo, e-ya u'ka amanzi. Wa w' aka, wa w' aka; wat' e wa twele, wa se-wa. Wa-ti: "Hau! Nga-fa nge gamu lo mfaz' omunye na? Wa ngi loyisa, wa ngi loyisa, kwa-fa mina na?"

uMagolwana, kw-enze njenje, kako; u kwa Nodwengu. No Mkanyile, u kwa Nodwengu. Ba hlezi ndawonye no Mpande. U ya tshelw' ukuti: "Amanga! Nga sekaya, kw-onakele." U se-ti: "A ngi-tshongo ini,

¹ Inkambane; amalongwe.

Magolwana, ukut' u za ku-bulala? Atshule-ke! Nawe a-k' u-zwe ubuhlungu a ba bu-zwiwa imi, u nga ngi kaleli. Y' amukela-ke nawe."

U-ti-k' uMpande: "Hau! Wa m gubel' uMagolwana na? E-fe kangaka na? Ingan' u lotsholelwe imi na? Nge zinkomo e zi pume kimi lapa kwa Nodwengu na?" I-t' iNkosi: "Ngi ya m kalel' uMagolwana; uDiyikana (ka Hlakanyana, wa semaMbateni) ka m kalele; a m nik' intombi i yo-m' esikundhleni sa lo munt' ofile; izinkomo zi nga buyi. Ukuzwakala kwako ukuti, kant' izinkomo ka zi buyi, uma ku kitshw' intombazana ya yo ku-ma esikundhleni so munt' ofile.

U se m kipa-ke uDiyikana. U se kip' amantombazan' amabili. Lena, i twal' icansi, i hamba no dade-wabo. uMagolwana u se kip' izinkomo ezinhlanu; zi-y' etshumini le zinkomo e se zi pambili, ukuba zi nga buyi (zi-ze kuye). I ya canguza-ke leyo ntombi. I si ya zala; ya zal' umfana.

Ngo kukula kwayo, intomb' e ya i twal' icansi, nayo futi wa ye se y'enz' umfazi. U se-ti-k' uDiyikana: "I lobole, ngoba u be nga ku ganile; u be twalel' udadewab' ucansi." U se zi kip' e zi itshumi, ne zinkab' ezimbili ngapandhle. uDiyikana u se let' izinkab' e zi isitupa, zo ku m beka. So ku ya pela-ke lapo.

Sekuti ku hleziwe nje-ke, ku nga s'aziwa luto, se ku banjwa yen' uMayeza,—*e twel' umlenze wo muntu!* U yo ku m mbulul' egodini, lap' e ngewatshelwe kona, kwo Ntshingwayo (ka Marole). U bonwa abafana, a ba luKandempemvu.

U se tshel' uNgwegweni ka Magolwana, u-ti: "Si bon' uMayeza e twel' umlenze wo muntu; u wu-mise ngo mhlaba." Ba m bona njalo, ba yo fol' uvovo na bany' abafana. U se-t' uMayeza, ukuba a bon'

ukuti ba m bonile, u se qonda kubo. U se-ti: "Ni boneni na?" Ba-ti: "Ka si bonanga luto." U-ti-ke: "Wo! Bantabami, loku ka ni bonanga luto, manini, ngi ni tshele." Se be-ma-ke. U se fika-ke kubo, u se-ti-ke:

"U qala nge mpupu, amanz' a nga ka bili,
Et' u ya gaya. Se ngi sindile!"

U se-ti-ke a ba vume; ba hlabelele lelo gamu. Se be li hlabelela. Se be hlakazeka—ngoba baningi—se be-y' emakaya. U se fik' uMtentshana (ka Magolwana), u se tshel' umnewab' uNgwegweni. uNgwegweni u se li tata, u se tshel' inkosikazi. Inkosikaz' i tshel' umnumzana, uMagolwana. U se-ti-ke yen' umnumzana, u se biz' uNgwegweni. uNgwegwen' u se biz' uMtentshana. uMtentshan' u se biz' uGazi, e be be kona lapo, e bonile.

U se-t' uNgwegweni: "Ca, baba! Ngi tshelwe uMtentshane." U-ti-ke uMagolwana: "U be no ba na?" U se-ti: "U be no Gazi." U se-t' uNgwegweni, e puma nje endhlini, u se-ti: "Lo munt' o suk' esironqeni so mnumzana ubani na?" U se qamuka ngalapaya kwe-ndhlu; u se bon' umuntu e s'eq' utango, ku kany' isicoc' ekanda. U se nxapa; ku nxapa lo o-balekayo. U se-t' uNgwegweni: "Nang' umuntu e s'eq' utango; u suka kon' esironqeni so mnumzan' emnyango. Kant' u se zo lalala.

U se-t' umnumzana: "Gazi, u boneni wena, na?" Wa-t' uGazi: "A ku kulum' uMtentshana, mina ngi y'esaba." U se-t' uMtentshana: "Ngi bon' uMayeza e twel' umlenze wo muntu." "E twel' umlenze wo muntu na?" U-t' uMagolwana: "Nga u nga mutshongo nge bizo. Nga u mu-tsho kusasa. W'onile ngo ku-kuluma kusihlwa. Wa zi bulala mntanami. Uye lo o suka lapa!"

uMagolwana-ke u se biz' amadoda kusasa naye. U se nqaba-k' uMayeza. Se be kuluma-ke. Se be-ti: "Si bon' umuntu e twel' umlenze wo muntu." "E qamuka ngapi na?" "E qamuka nga kwo Ntshingwayo." uMagolwan' u se-ti-ke: "W-azini na?" I si-t' indodana ka Mkatini, inkosana yake, uNyaka, (u iNdhlonhlo): "A ku yo bikw' eNkosini; umhlola lowo." So ku yo bikwa-ke.

iNkos' i si-ti: "A-ke ku 'bulwe. Umuntu ka poqwa." uMpande u se zi leta-ke izangoma ku Magolwana; e-ti, a ku 'bul' uMkanyile, be no Ntshingwayo, nay' uMagolwana. U su 'bulwa-ke, umhlahlo-ke. Se ku nukw' uMayeza. Izinyanga se zi buz' uNtshingwayo, ukuti: "A kuko muntu o wa mbululwayo kuwe na, e lahliwe?" Wa-ti: "U kona. Ingani kwa ku umfazi wo mfowenu na?" "Uye yena lowo-ke."

U se-ti: "Wozani ngi zo ni kombisa lap' e ba pekela kona; e ba xoxa, e b'enz' amafuta." Se ku hanjwa. U se-ti: "Naku-ke!" Se ku funyanisw' amakand' ezingan' eziningi, e zi ng'aziwayo; ne zandhla. Amakand' a isitupa. Ba tola fut' umlenze, o nqunyw' unyawo; ka lw-aziwa lapa lu kona.

U se yo bik' eNkosini uMagolwana, no Ntshingwayo. I si-t' iNkosi: "Hamb' u tshel' uMagolwana a m cite kona namhlanje, a let' izinkomo lapa kimi." U se tukutel' uMagolwana. Ka ku boni konke loko; ka boni ukut' a nga m cita, ngoba nang' e bulele kangaka. U-ti yena ka bulawe.

uMagolwana u se tuma yen' uNtshingwayo eNkosini, ukuti: "Njengalok' e bulel' izwe li ngaka na?" U-ti izangoma zi kip' amakand' amaningi. I-ti-k' iNkosi: "uMayeza ka citw' a hambe, a-dhliwe intaba. Nalap' e fika kona, ba yo fika ba m cite."

uNtshingwayo ka se-z' ekaya; u se hlala kon' eNkosini. U se tumela ku Magolwana. U se-ti, (lo o tunywe uNtshingwayo): "I-t' iNkosi, ku suse loko, u ku tshonis' odongeni; u ku-se ku lawo makand' a kitshwe zinyanga." uMagolwana ka sa kulumi luto; ka sa bongi ukuti kuhle-ke.

U se hlomis' impi. I si ya vimbezela ku yen' uMayeza, imizi e shiyagalombili; eyake mbili, eminy' e ya madod' akwake—won' a takatayo futi. I y'al' inkosana, uNyaka, i-ti: "Mus' uku-m-bulala. Hamba wena, u-y' eNkosini. Ini ukub' uNtshingwayo a tumel' igamu le Nkosi, li ngaka na? Li nzim' elokuti, zi bulalele. Yana wen' eNkosini. iNkosi i yi pake yon' impi; i zo zi bulalela yona."

U y'ala-ke uMagolwana. U se-ti: "Nawe, ngi ngahle ngi ku bulale, um' u-tsho njalo." U se-t' uNyaka: "Keze yen' uNtshingwayo; ini ukub' u m tume, a be se tumela yena na?" I ya suk' inkosana kona lapo; i si baleka, i-ya ku Ntshingwayo, kona kwa Nodwengu. U-ti-ke, uNyaka: "Ngi-ya ku Ntshingwayo, a ngi-s' eNkosini, i yo tshela mina; ngi zo ku-ku-tshela-ke ukuti, kant' u ya tshinga; u vun' umtakati, e ku bulele kangaka na."

Ngo kuhamba kwak' uNyaka, u tata yen' umfana lo o bonile, uMtentshana, no Gazi, a ba bonile bobabili, u-ti a ba yo tshel' iNkosi. U set' a sat' ukupum' ekaya, a nga ka hambi, u se-w' uMtentshana, u se-ti: "Maye! Nga-fa, baba! Nga zi bulala!" U se-wa kona lapo. So ku qatsh' izingazi ngo mlomo, na nga makala. U se pela njalo. U se buya-ke uNyaka; u se yo tshel' umnumzana, ukuti: "Nang' umntwan' e se-file."

U se-t' uMagolwana: "U bu mu-sa-pi wena na?" U se yi biza-k' uMagolwana impi yakwake; u yi biza ngo kutshona kwe langa. U se yi tshonisa ngâpa kwo

muzi, esigodini (ngoba ku sobala). Ku puzw' utshwala lapa kwo Mayeza; ku ya hlatshelwa nje. U-t' uMagolwana: "Ini, kuti ngi-fe kangaka, ku be ku hlatshelwa na?"

U yi pake ku rwalala; wa-ti ka yi yo lal' ekaya, i bone ukuti ka baz' ukupuma na, ba zo ku-mbulula lab' abantu abafile na. Po! *Umuntu wo hlanga o gcatshiwe, ka ku vumi ukub' a hlale.* U y'azi ukuti ku-f' umuntu nje, ba zo puma, ba zo m mbulula. Ngoba kuqala, abantu ba be nga lahlw' ekaya, kw-akiwe; be be lahlwa ngapandhle nje.

Se be ya pum' amadod' amatatu. "Namp' abantu be puma! Hau! Ba pum' enhla kwo muzi!" U se puma-ke nay' uMayeza, kwo wak' umuzi; u puma no mfazi wake. U nqunu, ka bincil' umfazi. Ngo kupuma kwabo, nans' imp' i si lele. Se be-ya ngenhla kwo muzi wak' uMayeza. Sebeti, ngo kuhlala kwabo beti gulukunqu, ukuba ba hlangane nga makanda, se ku suk' o wesifazana. uMayeza u se m buqa e m buqa ngo mlota. Se be suka pansi-ke. So ku raywa-ke. Se be-ti:

"Yeti, inkonkoteyana!

U qala nge mpupu, amanz' a nga ka bili,

Et' u ya gaya. Se ngi sindile-ke!"

U se ya yi paka-ke; i si-z' emalibeni. Abakiti ba tule nje, ba lele pansi; ba ya buka, ukuti: "A-ke si bone lap' i-ya ngakona." I si qonda kiti. Iti lap' i pum' enkundhleni yakubo, i si ya suk' eyakiti; i si ya u'vimb' ekaya, emzini emtatu. Ngo kupenduka kwabo, ukuti nans' impi, se ku vuka le e sesangweni (yakiti). I si be-s' ekaya, lapa be puma kona. Igaqa¹ se l'idhl' umunyu-ke lapa. Ba pela-ke bon' abatakati laba. Ba-fel' esangweni.

¹ Umkont' o izwa.

Sokuti lab' a ba sekaya, se be hloma. So ku-sile-ke lapo, sokute gelekeqe. A wakit' amaviyo mane; iviyo labo linye lona. Ba tukutela-ke lapo. Kiti, kwa-f' abant' ababili. Bona, a kwa puma nom' e munye— abafazi ba ba tshisel' ezindhlini. Ukutukutela ku ka Mkanyile, ukuti: "Hau! U iNkosi ini na? Kanti u uMpande ini na? U tshisel' abantu ezindhlini na? Kanti nawe u iNkosi ini? A-ke ngi yo buza ku Nkonzapi¹ ukuti u iNkosi ini."

U se hamb' ebusuku, e yo tshel' iNkosi. Ku seduzana; a ku lalw' endhleleni. uMasipula u se tumel' inxusa, ukuti, bala, u qinisol' uMkanyile ukut' imizi bal' i-tshile na? Na bantu ba-tsha na? Hau! Ba funyanis' ku tunq' abantu, be-tsha.

U-t' uMasipula: "A ngi nga qal' uku-tshel' iNkosi, ngi nga bonile nami ukut' abantu bake ba tshiswa ngo mlilo umuntu na? Ba tshisw' ezindhlini na?" So ku fik' umuntu ka Masipula, uSikumbana (iSangqu).² U se funyanis' abantu be-tsha, ku tunqa; ngob' ilang' a li ka tshoni. Ba sa-tsha. Wo! uMasipul' u se-y' eNkosini, nay' uMkanyile.

U se-ti-ke: "Nang' umunt' e be ngi m tumile. uMkanyile u fik' izolo." U se m tuma-ke uMasipula, e yo bona nga mehlo. I si-t' iNkosi: "Hau! U-ti uMagolwana a nga kw-enza loko na?" Ingati kad' e busa kwa many' amakosi na? U se dinwe ukubusa. Se ngi yo bongelwa ubani na? Mkanyile na? Lok' uXwana ka Ngqengelele u se wa-fa na? Wo! Lok' u se si delile, ka sa tand' uku-busa. Kanti nami se ngi zo ku-fa, loku so ku zo ku-f' uMagolwana."

U se pum' uNtshingwayo; u se tum' umuntu, e

¹ uMpande.

² Igamu le buto lake.

m tumel' uMagolwana, e-ti: "Puma, nans' impi ka Mkanyile, i si fikile! Nami ngi sindile uba ngi nga buyi, ngi-z' ekaya; ngoba be ku zo-tiwa si m bulele sobabili; ngoba nami u ngi bulele, wā mbulul' umkami."

U ya fika lowo muntu ka Ntshingwayo, uHlontshana. Se ku ya balekwa-ke. Se ku welw' iMfoloz' emhlope. Se ku-yiw' eZungeni, ko Dwabu ka Mpunzi, wa kwa Zungu; ku balekelwa kona-ke, emzini wake eSibudeni. Se ku hlaliwa nje. Sekuze ku tumel' uDiyikana, ukuti: "iNkosi i si bodhlile. A zi buy' izingane. A zi suku-fel' ezintabeni." Se ku buywa-ke.

U se sala-ke uMagolwana, na madod' a isishiyaga-lombili; la madoda a wakiti; ngoba ku baleke sonk' isizwe si ka Magolwana, ne zinkomo. Kwati, uba ku fikw' ekaya, ya-f' inyanga yati golokoqo. Se ku-zwakal' ukut' impi i m bulel' uMagolwana. "I qamuke-pi na?" "I puma kwa Nodwengu."

Kute, e se yedwa, impi yak' i si buyile, i si ya pakwa-ke impi, iNdhlonhlo; i si-ya u-m-bulala. I puma kwa Nobamba, eMqekwini. I pakwa lapo, ngoba ku seduze; a ba lal' endhleleni. Ngoba kwa Nodwengu ku kude; ya i yo bambeka. Kw-esatshw' uDiyikana, ukuti u za u'pind' a m vuse—e kalel' izingane zake a zi ganisa ku Magolwana. Se ku-zwakal' e se kad' e-file uMagolwana.

Impi (iNdhlonhlo) ya m funyanis' e lal' entabeni; se ku umuzi nje kona. U lal' emgedeni,¹ enhla kwo muzi. Ku ngen' izimbuzi ngapansi. Se kwa tshayelwa, kwa sindwa nje, kw-akiw' isibaya; so ku umuzi. Impi i bonwa o wesifazana (intombazana ka Diyikana); u yok' amanz' a ya u'gez' umnumzana, ukuti: "Nans' impi i si fikil' emfuleni!"

¹ Umhume; umpandu.

U se puma-ke uMagolwana. U se vunula-ke, u se tat' umqubula ne ngxota, no mnaka (o fakw' entanyeni na sokalweni). U se tata isihlangu a ye s'ipiwe iNkosi, esimhlope; si na bala linye, elimnyama. A si sake yedwa njalo; bonk' owabo, uNodwengu, ba tata lesa, se Nkosi.

I si qamuka-k' impi. Ya qamuka qede ye-ma, sengati iti ku kon' impi. Amaviy' ayo-ke matatu. Kwe ka Magolwana, amaviyo a buyileyo mane. Ku sele isiqoqwana nje sa madoda. Ba bona bona-ke, bat' i kon' impi. U seti nge sihlangu, sengati u-ti ngaso a-ke be-me, a bongwe. U se ya bongwe-ke. U se-tsho amakos' onke-ke. U se-ya kuyo. Ngo kuya kuyo, i si nqamuka kabili, i si m dedela, u se puma pakati kwayo, e kuluma, e bong' uDhlungwana na makos' onke. U-ti "Ni ya u'fa nonke ni pele, ni bulawe amakos' apansi!"

U se-ti: "Lalelani! Batakati ndini! Ngoba no Nkonzapi umtakati. U vun' abatakati. U se u ya-tsho-ke, u bongwe indhlovu ya kwa Nodwengu, uNkonzapi (uMpande); u se wa bongwe wonk' amakosi, u se wati nya! Se ku semin' impela. Se ku buy' izinkomo. U se bek' isihlangu pansa. U se hlala pansa. U se-ti: "Ngi bulaleni pela!" Se be sab' uku-sondel' eduze. Se be m ciba. Se be m tel' itala. U se-ti, a gcina ngalo: "Lalelan' igamu e ni ya ku-m-tshela lon' umtakati, uNkonzapi; o zo tshel' uMkanyile lowo, o ngi buleleyo; naye u ya u'fa kanye nay' umfowabo (uMpande), bobabili. Bala, bā-fa langa linye bobabili.

Wa ye se lahlwa kona lapo. Impi ka yi wa bulalang' amadoda. Ba yekwa nje bonke. A ku-fanga munt' omunye. Ne zinkomo ka zi tatwanga. Zi ya u'tatwa nge siny' isikati. Zi sa kala. Se zi butwa

ngo nyaka wesibili; a seze wa kutshulwa na sekaya—a tetwe nge zinkomo, zi bulawa.

Se zi ya qutshwa. Zi qutshw' amalang' a itshumi. Kwaze kwa pakw' uMbonambi. Se zi-ya kwa Nodweng' eNkosini. So ku tatw' amantombazan' amabili, e-za ku le nkosazana yakwabo Nyaka; e kuy' uMpande kwa Nodwengu, e ya yi kutshulwe.

Kute, ukuba ku vunwe-ke, kwase ku bizwa wonk' umuzi ka Magolwana, wa u su-ya kwa Nodwengu. Se ku bizw' uGaozi ka Silwana, wa kwa Mpungose; ku-tiwa ke-ze no Cetshwayo. uCetshwayo u ya kala, u tukutele. Se be nikelwa yena-ke. Se b'ewuka, se be-ya kwa Mpungose, nga seTshowe. Se be yo kw-aka kona-ke. Se ku nqunyw' izinkomo e zi matshum' ayisikombisa, iNkos' e si kalela ngazo. Se ku-tiwa a si yo-dhl' imiti.

So ku tunyelw' uNtshingwayo; se ku-tiwa ka yo tshel' uMkanyile no Mnqandi ka Mtshana, i-t' iNkosi: "Izwe li ka Magolwana li ng'akiwa muntu, li hlale nje; l'idhliwe zinyamazane. U ya buy' umuzi. A-ke ba-ye ku Gaozi, ba nga citeki." Bala-ke, se li hlal' izwe. Se-kuze ku pel' imnyaka e shiyagalombili; sokuze ku tung' uMzwangwenya (ibuto). So ku ukukupuka kwabo-ke, be buyel' emanxiwen' akubo. Se b'aka-ke. Na namuhla ku s' akiwe lapo.

37

IZIBONGO ZI KA SOLOMONI

iNKAYITSHAN' enkulu, ka Menzi!

E puz' umlaza nga meva.¹

usEpula-mit'-i-pekiwe

¹ Kwe za banye, ku-tiwa: "E puz' umlaza nge zinti."

Endhlini ko ka Ntuzwa.¹

uSib' ² o lu senkundhlen' oSutu,

Lu ntula no yedwa o nga lu tintayo.

uNOMVIMBI (O KA MSWELI)
uNina ka Dinuzulu.

"uSomakoyisa!
O wa 'koyis' abafazi na madoda.
uSonkosi-nene!"

uLanga-li-s'ahlule-madoda!

Se si nga mavikiti.³

uMpondo-zinde, zi ngang' amagud' e zinyati.

uGwababa li pete mgodo,⁴

¹ Lap' abantu be hlupekileyo, a ba-mis' izibindi. U ya siza nxa abantu be gula, a ba funel' imiti. Abantu-ke, ba zo kw-elatshelw' endhlini yake, kwa Ntuzwa; imiti i pekelle kona.

² Upape.

³ Abant' a ba zi lahla pansi ngoba se be hlulekile; se be pelelwe amandhla.

⁴ Into e yomileyo, njenge nyama; e nge na msebenzi, e nguvobo nje; se ya lahlwa.

No nhloyiyo ¹ a nga buk' az' a kanuke.
 uNgcède o nyonkel' ² isife, si nga-wi.
 uNogwaj' o tshiy' izinja za soNdini.
 Indaba y'enziwe amadod' a kwa Nobamba ;
 Y'enziwe oMankulumana, e zalwa uSomapunga ;
 Y'enziwa uNdabankulu, e zalwa uLukwazi ;
 Y'enziwa uLokotwayo, e zalwa uZembe ;
 Y'enziwa uMvingana, e zalwa uNompānda.
 Ba tat' izinkomo za seMahashini,
 Ba zi hlanganisa ne za kwa Nobamba ;
 La wa tata amatons' e Silimela.³
 uPongol' o lu manz' abomvu.⁴
 iNkos' e fungelwe abamhlope,
 Ba-ti a yi se ku-bekwa ko Senzangakona.
 uMadhlokovu ⁵ u ya bizw' eNkonjeni,
 E nga bizelwa ndaba za luto.
 Mudhli wa makobongwan' ⁶ amabili,
 Elinye e la kwa Dakwa,⁷
 Elinye e la kwa Felapakati,⁷
 Elinye e la kwa Madumelana.⁷
 O ka Ndaba, u hlom' e-y' ehlatini,
 Izibilini ⁸ za majaji ⁹ za 'bangazela ; ¹⁰
 Kwa 'bangazel' uMeiteki, e zalwa uZibebu ;
 Kant' o ka Ndaba ka xabene na muntu,

¹ Unhloyile.

² Ukw-eb' into, ingabe inyoni, e bajw' esifeni so muny' umuntu.

³ Kuye ku-tiwe futi : "La wa kel' amatons' eSilimela." iSilimela si bonakala nxa li twasayo (ihlobo).

⁴ Nempel' amanz' oPongolo abomvu nxa kade l'inile.

⁵ uMadhlokovu, o dhlokovulayo. Uku-dhlokovula, uku-gijima nge hashi ; uku-roloba.

⁶ Ikobongo umuntu o isikopoco, o isiwocongo ; kutshiw' ubuso bake.

⁷ Amabut' e zinsizwa.

⁸ Amatumbu.

⁹ Izipakanyiswa.

¹⁰ Uku-papateka.

Wa ye yo-dhl' izinyamazane.
 Intab' e hlal' ingonyama,
 Y'esab' izul' uku-duma.
 uMadhlongodhla ¹ wakit' eZibindini.²
 Incunc' ³ e puza kwe zid' iziziba,
 I nga puza kwe zifutshane, i buya no daka.
 uSingqungu ka kulumi, ka na mlomo,
 U njeng' o ngapakati kwe zihlangu za madoda.

38

UGUNQU

(Inganekwane)

Kwa ku inkos' uGunqu ; e ganwe abafaz' abaningi. Inkosikazi-ke y'aliwa. I zel' umtwana, munye, uSivi, umfana ; e muhle kakulu. Ku kon' uNdoda, o hlala ne nkosi. Ya-t' inkosi : "Ndoda ! Ngi fun' ukub' a bulaw' uSivi, ngoba a ngi m fun' ukuba a be inkosana yami."

Wa-t' uNdoda : "Hau ! Nkosi, mus' uku-m-bulala, ngoba muhle kangak' umntanako,—nokuba u nga tandi ukuba a be inkosi." Ya-t' inkosi : "Yebo, Ndoda, ngi m bulala ngako ngob' e muhle kakulu ; u dhlul' abantabami, ba bafazi bami e ngi ba tandayo." We-hlulek' uNdoda ; waze wa tula. Kute, nge liny' ilanga, wa-ti : "Ndoda, ngi ku tum' umsebenzi. Ngi zo but' amabuto, u hambe nawo no Sivi. U bu su fik' u m bulala wena." Wa vum' uNdoda.

A butwa-k' amabuto. Se ku twalw' ukudhla kwak'

¹ Loku, mhlaumbe, ku suk' ekudhlokodhleni. Uku-dhlokodhla uku-hlokoza.

² Umuzi wake. uSolomoni u na makosikaz' amane.

³ Inewinwi.

uSivi, amasi ne nyama no tshwala. Kwa hanjwa-ke. Ku hambe ku lalw' endhleleni, ku vukwa. Kwaze kwa pel' itshwila.¹ Base be fika-ke la kwa-tiwa a ko m bulalela kona. Kwase kufika ku hlalwa-ke. E se nikelw' ukudhla kwake. E se-dhl' e-dhla-ke. E se qeda.

E se sukum' uNdoda. E se tat' itshe, e se-ti: "Kamisa!" E se kamisa-ke. E se m fak' itsh' emlonyeni. E se li gwinya. E se pind' e tat' elinye, e se-ti futi: "Kamisa!" E se kamisa. E se m faka. E se li gwinya. E se-ti: "Wo, madoda! Buyani! Nifike ni yi tshel' inkosi, ni-ti ngite ngiti ngi ya m bulala, kw-āl' ukuba ngi m bulale. Nami ka ngi sa-y' enkosini; ngi zo hlala naye kona la, s'idhliwe izilwane sobabili."

Ba-t' abantu: "Si zo m tshiya na? Inkosi i-te a so m bulala njena na?" Wa-t' uNdoda: "A ni kw-az' uku-m-bulala nge zandhla zenu. Inkosi i-te a ko bulawa ezam' izandhla. Ngoba ka ku vumi a ba-fe. Ngi zo hlala naye la, ngize ngi-fe nami." Ba buya-k' abantu. Bafika ba yi tshel' inkosi. Inkosi ya-ti: "O! Ku lungile nom' e-fe naye; zi zo ba-dhl' izilwane." Base be hlala-ke.

E se-t' uSivi: "Ndoda, si zo lala-pi?" Wa-t' uNdoda: "A ng' azi, nkosi." Po-ke, wa et' a nga-tsh' into uSivi, i bi si vela. Wa-t': "A ku vel' isizenze!"² Zase zi vela, zi ba zibili. Kwa e si ka Ndoda ne sake. Wa ye se sukuma, e se gaul' utingo. W-anel' uku-lu-gaula lwa lunye, zase zi gauleka zi ba ningi; zi zi gaula zona. Wa ye se gxumek' uti-ke; zase zi z'aka zona, zi z'enz' izindhlu. Za ningi.

¹ Icawe (ukuhlonipa kwe sifazane); isonto.

² Imbema; imbazo.

Wa ye se-ti: "A ku fik' intombi, i zo gan' uNdoda!" Ya fik' intombi, bala. Ya m gan' uNdoda. E se-t' uNdoda: "Nawe gana!" Wa-ti: "Ca! A ngiz' uku-ganwa mina. Ngi fun' ukuba ku fik' uMa la, ngi ganwe-ke. Ngi sa-ya ku baba; a yo ngi tshel' ukuti wa ye ngi bulalelani." Wa-t' uNdoda: "Kuhle, pela, nkosi, ut' u m land' unyoko, u bu ganwe na oyedw' umfazi, o za u'fik' a pekel' unyoko."

Wa-ti: "A ngi dinge luto. Ngi yo-ti: 'A ku vele!' Ku vele; uMa a be se-dhla." Bala, wa hamba nay' uNdoda. Kute, ku sendhleleni, wa-ti: "A ku vel' amabuto!" Bal' a vela. Wa ye se hamba nawo-ke. Kute, la e se zo fika-ke, wa tumel' abant' ababili. Wa-ti: "Hambani ni yo-ti ku baba, se ngi fikile manje; ngi funa ngi fike uMa e muhle. Ngi fike kwetu ku sindiwe, ne zinkomo zami zi pela zonke."

Bala, ba hamb' abantu; ba fika ku yise, ba m tshela. Wa-ti: "O! Ku-pi loko? Kade za ku-dhl' izilwane." Kut' emini, wa fika na mabut' wake. Wa ngen' esibayeni. Uyise wa tshaywa uvalo, e nga m azi ukuti u se kona ngempela. Wa memeza, e memez' uyise, e-ti: "We, baba! We, baba!" Wa-t' uyise: "We, Mntanami!" Wa-ti: "U-ti ngi umntanako mina na? Nga ngi umntanako, wa u nga ngi butel' amabuto, u-ti a hambe a yo ngi fak' itsh' emlonyeni?" Wa tul' uyise; a kaz' a m pendula.

Wa-ti: "We, baba!" Wa-ti: "We, Mntanami!" Wa-ti: "Ilok' u-ti 'We, we, Mntanami' nje, a u pumi ngan' endhlini, ngi ku bone; nawe u ngi bone?" Wa-ti-ke: "Ngi ya puma, mntanami," e se-tsho nge-zwan' elincane. Na madodan' ake a se catsh' ezindhlini.

Wa-ti ku bantu, a ba yo kip' unin' eadhlini. Base

be m kip' unina, se kwa ba ukokoti nje; e nga sa-dhli na kudhla; e nga sa vali na semnyango; a lale nje ku nga valiwe. E nga s' embati na sipuku; e sã m amuk' izipuku a lala ngazo. E nga sa binci na sikaka; e sa m amuk' izikaka, wa zi nik' abafazi bak' a ba tandayo.

E se-ti: "Baba! Pum' endhlini!" E se pum' uyise. Wa-ti: "U vala ngani uMa lap' endhlini?" Wa-ti: "A ngi m azi, mntanami." Wa-ti: "U lala ngani na?" Wa-ti: "A ngi m azi, mntanami." Wa-ti: "U bincani na?" Wa-ti: "A ngi m azi, mntanami." Wa-ti: "Kanti, baba, wa u yo ngi bulala nje, kona u zo sala w-enze nje ku Ma?" Wa-ti: "Hau! Wã kulupala, baba, u inkosi. Wa no mkaba! U ya bona-ke, baba, ngi funa nawe u be njengo Ma, kanye na bantabako, na bafazi bako. Nize ni be njengo Ma nonke. Ngi za u-n'-enza, ni be njalo."

Wa-t' emabutwen' ake: "Ngenani zonk' izindhlu zi ka baba, ni tat' izikaka ne zipuku za bafazi bake, ni nikel' uMa." Bala, amabut' a ngena, a zi tat' izikaka ne zipuku. Wa tata konke-ke, ne zinkomo. Wa zi tata zonke, a ka tshiya nob' inye. Wa hamba-ke no nina. Ba sala ba hlupeka-ke, uyise na bantabake. Wa ye se-f' uyise. W'anel' uku-fa, wa u su-fa wonk' umuzi. Wa ye busa yena lap', uSivi. I pela ngaloko-ke.

39

UMLAMULANKUNZI U YO HLAB' UMKOS' ERINI

(I xoxwa uNdongeni, o wa ye hambe naye)

I

MINA, Ndongeni, ngã zalw' oSungulweni, kwa Zulu; ngi intanga ya Mapela. Ubaba wa-fa ngi se mncane, e bulawa uDingana; kanti tina si nga bo kuzalwa kwa Zulu. Umame-ke wa ye se welel' eSilungwini, e hamba no malume. Umalume u se yo konza ku Mbuyazi¹ eMtwalume; umame-ke yena u yo konza ku Diki² eSipingo; mina-ke ngase ngi m alusel' izinkomo, ngob' uDiki lona u ya tshayela, u ne zinqola. Saze sa jwayelana-ke; kwa ba kuhle. A be ya hambe na nqola, nom' e-ya kude, ngi hambe naye, ngi m patel' intambo.

amaBunu so ku kad' a fika-ke lap' eNatala. Si dane si bonana nawo-ke, si hamba nabo; no limi lwabo ngaze nga lu bambabamba. Kwati-ke kodwa, mhla si pume nawo impi ya kwo Neapayi, (inkosi ya maBaca), a ye se xabana no Diki nge ntwana nje e nge luto. Kwaze kwa kubi. Ukw-ahlukana kwetu-ke nabo.

Kant' amaBun' a hlezi nje, ka tandani na maNgisi ake lap' eTekwini. A-t' izwe lonke bã li nikwa uDingana; kant' amaNgisi wona a li nikwa uTshaka pambili, be nga ka fiki bona. Ku kon' amabut' a maNgisi-ke eMgazi, emaMpondweni; induna yabo uSmidi.³ Inkosi ya maNgisi, e se Kipi,⁴ i si-ti a ku sondele wona, e-ze lap' eSibubulungu.

¹ Henry F. Fynn, uyise ka Gwalagwala.

² Dick King. Abantu ba-ti: uMlamulankunzi.

³ Captain J. C. Smith.

⁴ Cape Town.

uSmidi wa suk' eMgazi ekwindhla, ngo 1842. Mina-ke nga ngi pet' intambo, ngi yi patel' uDiki, mhla e-y' eMzimkulu; e yo hlangabeza wona lawo mabuto. Uyena-ke o wa ba kombis' indhlel' e-z' eTekwini. Wa ye ku fundil' uku-tshayela; ku tshayela yena lapa se zi 'bajiwe. Kanti-ke futi uyena o wa ye hamb' e komba ne zindawo ezona zi lungele uku-ba amazibuko emifuleni.

Bati, uba ba fike nje abeLungu (amabuto) eTekwini, a ye se ba sukel' amaBunu. Base be bangisana nga madhlelo nje; amaBunu e-nqab' ukub' izinkomo za mabuto, ne za maNgisi, (a ye se kad' aka lapa), ziti nje tshalu pakati kwa seTekwini na kwa Kangela; ¹ ngoba leyo ndawo ba be-ti eyabo bodwa. Kute, nge liny' ilanga, ba zi cita ngabomu izinkomo, za hamba za-ya kude; sa zi funa, sa zi funa, saze sa qabuka si zi tola.

Ba be loku be hambelana njena, bona lab' a ba qateneyo, kodwa ka ba geina nga-zw' elihle. Kwa ku iloku be qubukutshana njalo; baze ba geina be-lwile. Nga ngi sebenza nami mhla kw-akiw' inqaba, y'akiwa nga masoyi. Nga ngi kona futi mhla impi yakiti i pum' ebusuku, it' i yo hlasel' amaBunu. Afik' a yi cita.

Nga lelo langa, nga ngi hamba nay' umLungu wami, ngi m twalel' izinhlamvu. Kwati, se si qubek' ibangana njeya, wa ye se-ti a ngi pindel' emuva. Kanti-ke se si zo ku-ma na bany' abantu, si bukele bona lab' a balwayo. Sati si bona, inhlamvu ya i tshay' insizw' ende, kanti insizwa leyo iyona nduna e bi pet' umbayimbayi.

amaBunu a ye-mise emitini,—kudana no-gu lwe tekku. Unyezi wa ye pumile ete xa, kepa noko, ngit' inyanga ya i si zo ku-fa. Kute ku-sa, kwa ku nga-

¹ abeLungu ba-ti: *Congella*.

liwa, ngoba se be vumelene ngokut' a-ke ku susw' izidumbu za lab' abafileyo, ku yo-mbelwa zona. Nami-ke nga ngi kona kona lapo, ku setshenzwa nge zinqola. Kwati, uba ba bone se ku impi ngempela, ba suk' abanye ba hamba. Mina kodwa nga sala.

amaBunu a ye se sondezela ngalapa si-mise kona.¹ A-d' e hambahamba ngasenhla na semtateni, e hlolisile. A ye se-misa no mbayimbayi nga sePayindi; e-nzel' ukub' umkumbi wa maNgisi, o wa u kona lapo, u ngaz' u baleke. Kwase ku kubi impela manje.

Nami lapo nga ngi nga sa qond' ukut' imbala si yo sinda na, kanti ku zoti nge liny' ilanga kusihlwa, se ng'izwa umLungu wami e memeza kon' esitebelweni, e sa si lala kuso na bany' abafana. Yena-ke, umLungu lo, wa ye-mis' eduze no Kito.² U-ti-ke: "Ndongeni!" "Nkosi!" "Pum' u-ze lapa; u nga yi tshiy' impahla yako." Se ngi puma njalo ne zimpahlana zami, kanye no muntsha. Ka ng' azi ukuti ngi funelwani; lab' abangane bami ngi ba tshiya kon' esitebelweni.

uDiki nga m bon' e na banye abeLung' ababili. Base be-ya kwa Kito. Kanti-ke lapo ngi zo fica yen' uKito na banye. Wa ye se ngi tshela-ke uDiki ukut' u fun' uba ngi hambe naye, si goduke, si-ye kwak' eSipingo. Wa ye se bek' izwi lokuti: "A wu ku dinga luto." Ka ng' etuka-ke nami, ngoba pela, naku sa si-y' endaweni yake,³ lap' e geine kon' izimpahla zake. Nga vuma nje.

Nga ngi ngatsho ukut' u ya ngi yenga ngoba ngi umuntu. abeLungu, ngako loko ukuba ngi umuntu, ka ba tandanga uku-ngi-tshel' isifuba sakubo, ngoba nga ngi ng'azi ukut' indab' enzima kangaka. Futi-ke,

¹ Esikanisweni.

² George C. Cato.

³ Wa ye ne pulazi eSipingo.

ba bon' ukuti ngi ngahle ng' enqab' ukuhamba, uma be ngi tshela a ba ngi funela kona.

Nge sikatshana nje, ku sa qed' uku-hlwa, sase si qubeke-la nga sogwini, ngalapa ku-me kon' umkumbi. Leyo ndawo i seduze na lapo kw-akiwe kon' isibedhlela manje.¹ Lapo-ke, ngā bon' amahashi, izinkab' impela za mahashi, elinye li mhlope, elinye li bomvu, e banjwe umLungu. Nga bona-ke min' ukuti la mahashi a wa masotsha, a puma ku Smidi, loku yena be ngi m bonile ntambama.

Kwase ku ngen' abeLung' abane esikebeni esincane, e sa si-mi kona lapo. Labo beLungu, amagam' abo, a ngi w'azi. Mhlaumbe, uKito no mfowabo ba be kona kubo labo. Omunye yena kwa ku umLungu wami. Nami, kwase ku-tiwa ma ngi ngene. Nga ngena. abeLungu ababili se be gwedhla njalo, se si wel' isikebe, kanye na mahashi; e landela ngemuva, e banjwe umLungu.

Kwat' uba ngi bone ukw-enz' izinto ku nga kulu-nywa; no kugwedhla, ku banjwa kahle ku ng' enziwa msindo; na mahashi e nga ronqi; nga bon' ukuti ku kulu lok' o ku qondwa na izilwane. Sase si wela-ke, se si fika ngapetsheya. Kwa punyw' esikebeni. A ye se bekw' izihlalo njalo amahashi, kon' e sa vuz' amanzi njalo. uMlamulankunzi wa ye se kwel' elimhlope; mina nga kwel' elibomvu.

Kute, lapa se si sendhleleni, lase li valwa nge ndwangu, ukuba li nga bon' emaceleni, li loku l'etuka. Na lel' elinye lase l'enziwe njalo nalo. Mina, esam' isihlalo sa si nge naz' izitibili. Nga-tsho ku mLungu wami, wa-ti-ke: "Qa, ku lungile; a si-yi kude." Ngase ngi bon' ukuti so ku lengiswe ne zikwam' e zi pet' ukudhla, no kwetu no kwa mahashi; ku kona

¹ Addington Hospital.

ne zingubo zo kugqok' endhleleni. uMlamulankunzi wa ngi nik' ivolovolo, ukuba ngi zi pungele ngalo la se ku kubi. Naye wa ye pet' elinye, kodwa si ngeko isibamu.

uMlamulankunzi lo wa ye ne silev' esikulu; e gqok' ibantshi, ne yembe, ne bulukw' elide; e fak' izipoli; e ne mpenge ye sigqoko, e si ngati si lututuva; ivolovolo li lenga nganxanye; e bopel' impahl' esihlalweni ngapambili; e ne tomu e li mabande mane; uswazi lu ngeko. Ihashi lake la li qinile; li nqunyw' umsila, kodw' u nge mfutshane kakulu; li no mcilo o zongolezelw' entanyeni; lelo hashi la li lide, li pakeme. Kona njalo-ke, zase zi suk' izinkabi zetu, amadhlebe se zi wa cije, e 'beke pambili—kwangati kimi amahash' omjaro—a se tshisekela kona pambili, sengati iwona e fun' uku-ya pambili lapo.

Saye s'enyukel' eSibubulungu nge ndhlel' e-ya kwa Mnini. Sā pelekezelwa abeLung' ababili; kwa sala muny' esikebeni. uMnini lo ba b'azana kakulu na maNgisi, ngob' abantu bake ba be tengelana nawo nge zinhlanzi a ba be zi bamba kona lap' emtatani. Si fike kwake esangweni se ku yo lalwa. Wa ye se tshelw' ukub' a shudule lapa be ku hamba kon' amahashi, ukuze ku nga bonakali. Loko-ke nempela wa kw-enza. Sase si suka, se s'ahlukana na laba bantu; se s'eus' ukalo o lu suk' eSibubulungu, si 'bek' eningizimu.

Noma nga ngi semncane nje, nga ngi kw-azi kodw' uku-gibela. Nga ngi gibel' amatole, o ku ikon' e ngiti kwa bangel' umLungu wami ukub' a qome mina nje, ku be imina o hamba naye. Okunye futi, nga ngi lulana, ngi nga sindi; nako loko ngabe ikon' o kwa bang' ukuba ku tatwe mina.

Sati, si nga ka gibeli, wa ngi tshel' ukuti nxa ngi-ke ngati, (lapa li ngi kip' ihashi), nga li yekel'

itomu, wa-ti li yo baleka njalo, li buyel' esitebelweni lapa li kitshwe kona. Kwati, si qed' ukusuka nje, lase l'etuka, la ngi kipa! Nga qabuka ngi hlaba pansi nge zinyawo, nge-ma; itomu futi, nga bona ngi sa li pete nge zandhla! Ngase ngibuya ngi kwelela.

Sa fika-k' eMlazi, lap' u ngena kona olwandhle; ulwandhle se lu seduze nje. W-ehla-ke uDik' ehashini; wa hlubula zonk' izingutshana, wa tshiy' iyembe lodwa; wa ye se ngi nikez' izimpahla ukuba ngi zi twal' ekanda. Sati, la si ngen' amanzi, e maningi-ke futi ngenxa ye buya, kwa ba sengati si wel' umful' u gwele. uDiki yena (e ng' esabi na zingwenya), wa hlamba nje emanzini, e fake lon' iyembe lelo; wa bamb' amahash' omabili, wa hlamba nawo—elami ne lake.

Mina-ke, ngenxa yokuba ngi nga kw-az' uku-hlamba, nga hlala njalo pezulu ehashini, ngi konkotshel' emhlangeni. uDiki lo wa ye ng' esabi luto, e ne sibind' esibi. Emhlabeni la, wa ye nga w' esabi na mabubesi; kanti na semanzini, izingwenya ka z' esabi.

40

UMLAMULANKUNZI U YO HLAB' UMKOS' ERINI

II

NGA ngi qonda kahl' ukuti amaBun' a vimbile kuwo wonk' amazibuko, no Diki naye wa ye kw-azi loko. Ikonake o kwa si bangel' ukuba si yo wel' eduze no lwandhle, lapo ku ngeko mazibuko kona. A ye kon' amaBun' a ye seMlazi, na seZimbokodweni, na seManzimtoti, na seLovu, na seMkomazi.

eMlazi nga bon' amatatu e kwel' amahashi, e qonde nga sekamu lawo eMakala, o ku sobal' ukuti kwase

ku fik' amanye uku-zo-lind' emazibukweni. Lel' ihashi e nga ngi li gibebe, la wa bona nalo, ngoba la li kw-az' ukubon' int' i kude.

eManzimtoti, nga bon' abanye, be bane, be qonde nga seLovu. iLovu sa li welel' ezansi, sa wel' emhlangeni. Na lapa futi, uDiki wa hlamba. Lapo-ke, nxa si we-layo, kwase ku tand' uku-tat' ukusa. Sase si ngen' ehlatini e li kona lapo. Sa catsha kona pakati, kwaze kwa tshon' ilanga.

Kwati, si nga ka fiki lapo, ukuba si wel' uMlazi, se ngi bona si nga sa-y' eSipingo, endaweni yo mLungu wami, (lap' e be-te si-ya kona), nga m buza. Wa ye se ngi tshel' ukuti u be ngi kohlisa; lapo si-ya kona ngempela, wa-ti ku seMzimkulu, lapo kade si kona naye ngapambili. Noko ku njalo, ka ng' esaba kakulu, ngoba naku ngi bon' ukuti mina, lap' e yo si bamba kon' amaBunu, a nge ngi tshiye, a bambe yena yedwa; ngako-ke ka ng' enqab' uku-qubekela pambili.

eLovu kwa-tiwa ma ngi gqoke okwakiti ukugqoka, ngi zi hambise nje, ng' enzel' ukubon' ukut' a kuko Bunu yini ku leyo ndawo. Kona njalo, nga ngi tunywe na kwa Wohlo,¹ kwa Tolane, uku-yo-bikel' induna ne nkosi-kazi ukuti uWohlo a ngahl' a banjwe amaBun' eTekwini. Kwati, ukuba ngi nga fun' uku-bonwa, ngase ngi ngenana na bafana a ba be hlab' insema.

Kute, si se lapo, kwase ku fik' amaBun' amane, e gibebe. Lase li-t' elinye: "A siye nje uNdongeni lo, umfana ka Diki-Kingi?" Qa, elinye ka la vuma kahle. Ngase ngi m bona lon' omuny' ukuti nami ngi ya m azi—uBatinisi, indodana ka Halimansi. Ngoba wake wa hamba nati; si hamba ne zinqola. Ngase ngi vuma ngi-ti ngi nguye lowo a m buzayo. U se-ti, lo o ng'

¹ H. Ogle.

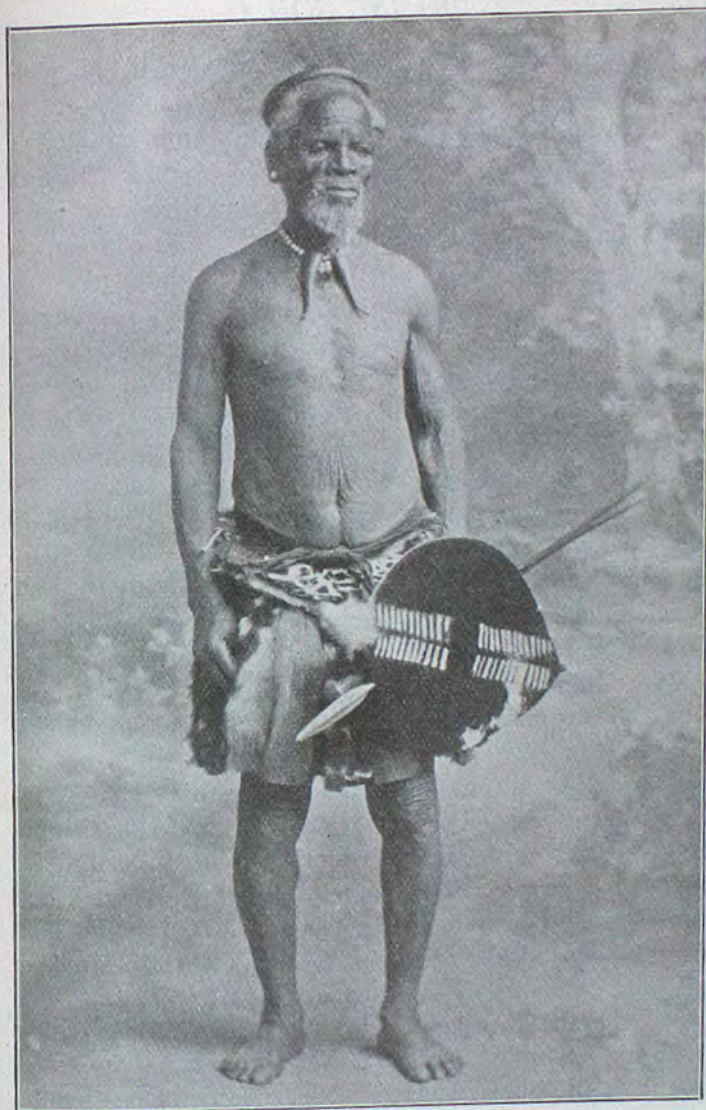
aziyo : “ Po, u funani la ? ” Se ngi-ti-ke : “ Qa, ngi hambel' abantu bakiti.” U se-ti-ke yena : “ Wo ! umLungu wako ba m dubulile. Izolo kusihlwa, u beti u ya hlamba u wel' emtateni, base be m tshaya nge nhlamvu, wa-fa.” Nga-ti : “ Iya, be ku fanel' ukuba li-f' itshinga ! ”

At' amaBun' ukub' a dhlule, nga buyela ku Diki, e se z'enek' elangen' izingubo zak' ezimanzi. Nga m xoxela konk' e ngi ku bonileyo. Ngenxa yako loko, wa-ti kaz' uku-puma nga lelo langa futi ku sa kanya. Ngase ngi tat' amahashi ngi wa-s' emfuleni, ngi yo wa puzisa.

Kute ukuba ku-hlwe, sase si qubekela pambili, si hamba si xwayile njenga kuqala. Sa hamba si zungez' amahlati ; sa jikajika yonk' indawo, si hambe si cutsha ngapansi kwe zihlahla e za zi lenga zi qondene na makand' etu. Sa hamba njalo nje-ke ngayo le ndhlela e nga zang' i hanjwe muntu.

Kwat' ukuba si wel' uMkomazi (wona-ke si wu welel' enhlana), ngase ngi tunywa kwo munye fut' umuzi ka Wo-hlo. Kwase ku sebusuku kakulu ; nge-zwa nge nduna, uMtanyana, i-t' umfana o be kad' e sebenz' eTekwini (igama lake ka ngi sa l'azi) u-zwe ukut' amaBunu a wu bonil' umkondo wetu ; a se si landela ngamandhla. Sase si hambisa-ke manje, si nga sa kw-esabi ukuti si ngahle si tolane na maBunu, ngob' ukwaka kwawo kwa ku gcin' eMkomazi, nonxa a ye-k' a hamb' a z' a yo fik' eMzinto.

Sā bangelwa iko loko, ukuba be-t' amaBun' a ya si landela, ukuba si qinise kangak' uku-hamba. uMpambanyoni sa wu welela nga solwandhle. Nalapo, uDiki wa hlamba. Sase si wel' uMzinto, ne Fafa, no Mtwalume ; sa wel' uMzumbe. Imiful' a hlamba kuyo uMlamulankunzi ngit' i isitupa, i si yonke. eMzimkulu,

uNDONGENI

O wa hamba no Diki Kingi (Dick King) mhla e yo hlab' umkos' eRini (ngo 1842). [Lo mfanekiso w'enziwa ngo 1905.]

la kwa ku vame kon' izimvubu, sā wela se li qal' uku-fudumala.

Ilapa-ke nga qala kon' uku-zw' indawo o ku qondwe kuyo ngempela. Ngati ku mLungu wami: "Ingan', u-te si-y' eMzimkulu na? Sa fik' eMzimkulu qede, nga bona ku sa-yiwa pambili futi na? Ngo kwempela si bange-pi na?" U se-ti-ke: "Qa! Ndongeni, ngi qond' eRini. Ngi yo bikel' abakiti ukut' amaBun' a se-lwa nati; futi, a se si kake pakati, a se vimbezele. U ya mangala ini um' u-zwa loko? Ka u sa kumbuli ini ukuti ba s'enzani mhla ku-liwa no Ncapayi, la ba be-ti a ba si dubulise o kwe zinja na? No ku fika kwabo be zo pang' izimpahla zami eSipingo na?"

Ngase ngi qonda kahle-ke manje. Se ng'izwa nami a se pakem' amapapu na kimi; se ngi z'imisele kon' ukuba ngi hambe naye nami, ng'enzel' uba ng'elekelele nami, noma ngi umunt' omnyama, indaba ku nge ya bamhlope, be xabene bodwana. U-ti-k' umLungu wami: "Qa! Ndongeni. Ka u soze wa dinga luto. Umsebenzi lo o w-enza namhlanje, ka u ku-kohlakala, naninini."

Kwase ku fik' ukuba ngi katale manje, ngenxa yokuba ngi gibeke ngi lengis' izinyawo, ku ngeko zitibili; noko-ke nga ngi se mncane, ngi sa qinile. Lel' ihashi e nga ngi li kwele la li luhlanyana, li hambe li xuma lap' amanye a be yo hamba kahle kona. uDiki wā ku bon' ukuhlupeka kwami; u se-d' e ngi tsheloka-k' ezak' izitibili, e-nzel' uku-ngi-pumuza.

Sa hamba-ke njalo. Izwe e sa si nge ku-lokot' uku-li-hamb' emini, si se nga seTekwini, manje sase si zi hambela nje obala, kona li balele. Manje sase si hamba nge ndhlel' eyon' i lungile, s'enzel' ukuba si finyez' izwe, si fike masinyane la si-ya kona. Imizi ya bantu, e sa si

dhlula kuyo, sā bona be no musa bonke, futi si nga b'esabi, ngoba sase si dhlulile lap' amaBun' ake kona.

Site se si wele uMtamvuma, no Msikaba, no Mzimvubu, sase si li buyisele emuva lonk' izw' elibi. Kwase ku sel' amazw' a ye nge na ngozi, ngoba sase si fikil' emnceleni we la maNgisi. Nga seMzimvubu, sā hlangana ne nqol' i twel' ukudhla kwa masotsha, i ku-s' eTekwini. Sa ba tshel' ukut' a ba buyel' emuva ngoba so ku-liwa; nembala ba buya. Sase si dhlula-ke no Mlamulankunzi, sa-y' esikanisweni sa masotsha, e si ngapetsheya kwo Mgazi, eduze na lapa lowo mful' u ngen' olwandhle.

Lapo-ke nga zuz' izitibili ne liny' ihashi. uDiki yena kwa ba ilok' e gibeke yona leyo nkabi yak' emhlope. Sa hamba saye sa wel' uMgazana, no muny' umfulan' o seduze ne sikole sa seBuntingville, e sa si petwe umfundisi wo mLungu,—abantu be m biza ngokuti uMarwanqana.

Kwati-ke manje, ngoba se ngi hambe kangaka, isihlalo sami futi sikade si nge na zitibili, imilenze ya i sengat' i si kumukile lap' emanyongeni. Yombili ya i si zi lengela nje. Mina ka ngi se na mandhla no ku yi pakamisa. U se bona naye manje uMlamulankunzi ukuti se ngi zo m sinda, ngi m libazise; futi, ka ngi se na ku-m-siza nga luto. U se-ti-ke ka ngi buyel' ekamu eMgazi.

Wa-ti ku yo dhlul' izinsuk' ezine, be se ngi bon' umkumbi u hamb' olwandhle, u-y' eTekwini. Kwa ukuhamba kwake-ke njalo, e se qubekela pambili; u se yedwa lapo. Ngase ng'isiw' enyangeni ya sekamu; i si ng' elapa. Kwati, emuva kwe zinsukwana nembala ng' etuka se ngi wu bon' umkumbi u 'beke nga seTekwini. Nga bon' ukuti kant' u pumelele kahle umLungu wami, "uMlamulankunzi, a nga zi yeka zi bulalane." Kwase ku tunyw' umuntu-ke ukub' a hambe, a hambe ne mbiko,

a-y' eTekwini; mina-ke, kwa-tiwa ma ngi m pelekezele, ngi m kombis' indhlela. Sa hamba-ke sobabili; si hamba njalo, si hamba nge zinyawo. Ihashi, ngi li shiy' esikaniswen' eMgazi.

Kwāt' ub' a fike la mabut' amatsha, a ye-ze ngo mku-
mbi, a ye se xotshwa-k' amaBunu. Izwe la se Natala
la se li buswa amaNgisi-ke.

Kwat' ub' amaNgisi a wa ngob' amaBunu, mina
ngase ngi-y' esikanisweni kon' lapo eTekwini. Ngase ngi
tatwa ngi-siwa ku umLungu wami, yen' o nguMlamula-
nkunzi. (Kanti naye wa ye ngene kuwo lo mkumbi e
nga wu bonayo.) E sa ngi bona nje, kwase kw-ehl'
izinyembezi kuye. Wa-ti: "Uwena lo, Ndongeni?"
"Yebo, nkosi, imina." Sase s'idhlelan' izindaba, konk' o
kw-enzek' emuv' ukuba s'ahlukane. Se ngi bona lapo
ukuti kant' izinduna, na masotsha, na banumzana, se
be y'izwil' indaba yami, ngoba naku se ngi bona be ngi
ponsel' osikisipense no sheleni, be bong' ukwenza kwami
mhla ku kubi.¹

¹ Le ndaba ka Ndongeni yake ya siteka, ingabe kwa kw-enze njani:
kant' izwe lonke li y'azi nje kahl' ukuti lo mkos' omkulu kangaka, o wa
sindis' izwe, wā hlatshwa uDiki (Dick King) eRini. Kwāti, ukuba ku
dume loko, kwase ku-tiwa uMlamulankunzi wa ye hambe yedwa qwaba,
kanti u kon' uNdongeni.

uNdongeni yena wāze wa vezw' emakosin' amhlope ngo 1897, e
vezelw' into a ye yi sebenze ngo 1842! uRulumeni-ke indab' u se yi
ngenis' ebandhla (Parliament). Se ku-tiwa-ke manje, uNdongeni ma
pum' ekuteleni, a nga b'e sa wu telel' umuzi wake, az' a-fe. Nembala-
ke, uze wa-fa ku njalo.

Le ndab' ekad' i qutshwa, wa yi xoxa ngo 1905 e yi xoxel' eTekwini;
ya i si bekwa-ke nge siNgis' ebukwini. Lelo buku abeLungu ba li
nambita, ba li tenga, ba li qeda. Isitomb' esikulu si ka Diki (Dick
King) si kon' eTekwini, no Ndongeni futi u kona kona lap' esitombeni
—isitombe se nsimb' e nga gugiyō. Ku ya bonakala-k' ukuti sekuze
kwa-ya nge-zwi lelo le nkosi yake, lokuti: "Umsebenzi lo o w-enza
namuhlanje, ka u ku-kohlakala, nanini-nanini."